

A MODERN POLITIKAFELFOGÁS HÁBORÚS LOGIKÁJA ÉS ANNAK VÁLSÁGA AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

FRIVALDSZKY János
tanszékvezető egyetemi tanár (PPKE JÁK)

1. Jó és rossz kormányzás – a háborúba vezető modern politikafelfogás morális tarthatatlanságáról

Ebben a tanulmányban először a modern politika-felfogás szinte szükségszerűen háborúban kulmináló jellegéből fakadó tanulságait járjuk körül. Mindezt – meggyőződésünk és kutatási hipotézisünk szerint – az első világháborúba torkoló tragikus háborús élmények fémjelzik, amelyeket nem sikerült lelki-pszichés szinten feldolgozniuk az azt átélőknek, de a történészek sem tudták még megérteni a maga teljességében a háborús indítóokokat, amelyek a tömeges ölésbe és egyéb kegyetlenkedésekbe konkludáltak. Kísérletet kell tehát tennünk arra, hogy feltárjuk a Nagy Háborúba vezető modern politikakoncepciót, illetőleg a másik oldalról, be kellene mutatni azt, hogy a modern politikafelfogás háborúba vezető logikája miként eredményezte szükségszerűen az első világháború kirobbanását és annak addig elképzelhetetlen brutalitását.

Tanulmányunk konklúzióját mintegy elővételezve azt állíthatjuk, hogy a nagy világégés történéseire adott politikai filozófiai és morális reflexió nyomán azt kell mondanunk, hogy az alapul fekvő, ellenséges viszonyuláson alapuló és háborús összecsapást eredményező politikai filozófia és kormányzáselmélet tarthatatlan, mivel az ellentmond a közjónak és az emberi élet és méltóság védelme legfőbb elvének.

Tekintsük akkor tehát át, hogy főbb elemeiben milyen volt a klasszikus, és azzal kontrasztolva főleg a modern emberkép, illetve politikafelfogás, hogy utána a modern kor hatalom-centrikus politikakoncepciójának kifejlődését és a legembertelenebb háborús konklúzióinak elméleti hozadékát számba vehessük.

2. Milyen az ember politikai természete? Milyen ennek megfelelő kormányzási módot kellene választani?

A klasszikus korban a jó kormányzás kérdései a politikai filozófia keretén belül jelentek meg, amely a jó és helyes életről való gondolkodásba illeszkedett. Szimbolikusan Niccolò Machiavelli színrelépésével a jó kormányzás kérdését a hatalom hatékony, azaz sikeres megszerzésének és megtartásának problematikája váltotta fel. Míg tehát a klasszikus korban, azaz a görög, a római és a középkorban a politikát tárgyalók a helyes, azaz az erényre vezető kormányzást kutatták, s a fejedelemnek vagy a királynak is erre kellett törekednie,¹ addig Machiavellitől számítva a hatalom, amely korábban pusztán csak eszköze volt a jó kormányzásnak – de inkább a tekintély kifejezést használták –, a politikával való foglalatosság végcéljává válik. E felfogásban a politikai hatalom sikeres fenntartása a politika igaz művészete, s ez mozgatja a fejedelmeket. Habár a neves firenzei politikusnál találhatók még olyan megfogalmazások, amelyek a klasszikus politikai filozófia gondolatiságát, de inkább csak szóhasználatát idézik, ez nem szabad, hogy a szövegértelmezésünket félrevigye, hiszen azon klasszikus kormányzati erények és kvalitások, amelyekre ritkán utal Machiavelli, jobbra nem másra szolgálnak, minthogy a kormányzás sikerességét, s azáltal a politikai hatalom fennmaradását biztosítják. Általános jelenség, hogy a bizonytalan politikai légkörben a politikáról gondolkodók általában óvatosan fogalmazzák meg véleményüket. Ez áll például Ockhamre, de Hobbesra is. Machiavelli esetében is elmondható, hogy a klasszikus politikai filozófiától még nem teljesen „letisztított” nyelvezetet használ, legalábbis azon értelmezéshez képest, ahogyan

¹ Szent Ágoston arról ír például, hogy egy ideális keresztény fejedelmet kormányzásában nem a hosszan tartó és sikeres uralkodásra való törekvés mozgatja és nem is az elégti ki, hanem az, hogy fejedelmként hogyan tudja az erényeket gyakorolni: „Neque enim nos Christianos quosdam imperatores ideo felices dicimus, quia uel diutius imperarunt uel imperantes filios morte placida reliquerunt, uel hostes rei publicae domuerunt uel inimicos ciues aduersus se insurgentes et cauere et opprimere potuerunt. [...] Sed felices eos dicimus, si iuste imperant, si inter linguas sublimiter honorantium et obsequia nimis humiliter salutantium non extolluntur, et se homines esse meminerunt; si suam potestatem ad Dei cultum maxime dilatandum maiestati eius famulam faciunt; si Deum timent diligunt colunt; si plus amant illud regnum, ubi non timent habere consortes; si tardius uindicant, facile ignoscunt; si eandem uindictam pro necessitate regendae tuendaeque rei publicae, non pro saturandis inimicitiarum odiis exerunt; si eandem uenam non ad inpunitatem iniquitatis, sed ad spem correctionis indulgent; si, quod aspere coguntur plerumque decernere, misericordiae lenitate et beneficiorum largitate compensant; si luxuria tanto eis est castigatior, quanto posset esse liberior; si malunt cupiditatibus prauis quam qulbuslibet gentibus imperare et si haec omnia faciunt non propter ardorem inanis gloriae, sed propter caritatem felicitatis aeternae; si prosuis peccatis humilitatis et miserationis et orationis sacrificium Deo suo uero immolare non neglegunt. Tales Christianos imperatores dicimus esse felices interim spe, postea re ipsa futuros, cum id quod expectamus aduenerit.” SZENT ÁGOSTON: *De Civitate Dei*. V, 24.

az említetteket manapság mi olvassuk.² Egyes szöveghelyeknél ugyanis az észlelhető, hogy maga Machiavelli mintha nem is annyira lenne „machiavellista” például egy kortárs politikushoz képest, aki esetleg egy magánbeszélgetésben a firenzei kancellár gondolkodásmódját mutatja a maga „machiavellianus tisztaságában”. Mi most azonban nem is a machiavellianizmust tárgyaljuk, hanem a Machiavelli nevével fémjelezhető modern politikai gondolkodásmódot. Azt állíthatjuk, hogy ez a politikai antropológia az embert önző lénynek tekinti, amely révén a többiek csupán eszközök az egyes ember hatalomvágyának kielégítésére. A hatalom vagy önmagában cél az ilyen ember számára, de inkább azon egyéb anyagi és egyéb javakkal együtt képez vonzerőt, ami azzal jár. Az emberkép tehát egoista, s a hatalom az egyén egoisztikus vágyának szolgálatában áll: maga a hatalom, annak megszerzése, megtartása és folytonos növelése a vágy tárgya. Végül is a hatalom általában egyéb javak megszerzésének eszköze, azaz végső vonatkozásban az emberkép a *homo oeconomicus*. Ennek társadalomszemlélete lényegét tekintve az, hogy az egyén anyagi gyarapodásában a mindenkori másikkal, a többiek akadályt jelentenek. A társadalmi interakciók zérus összegű játékként működnek, ahogy az például Hobbes természeti állapotában is van, így az egyik által megszerezhető javak a többiek elől kerülnek elvételre. A társadalmi interakciókban egymás elől veszik el, szerzik meg az anyagi javakat. A politika fő célja ennek erőszak alkalmazásával való „pacifikálása”, de nem az erényekre való nevelés, hiszen az ember természeténél fogva önző, s e természetében a polgárinak nevezhető társadalomban sem változik. Azonban ez nem polgári társadalom, mert nem léteznek benne a polgári erények, így a polgári jog sem tud magától érvényesülni, hiszen nem tartják be önként a felek a polgári jog elveit. Az állami kényszer által kordában tartott társadalom nem virágzó polgári társadalom. Nem is lehetne az, hiszen a polgári jog, amely a polgári gazdaság kerete, nem érvényesülhet fő szabályként állami kényszer révén az életviszonyok millióiiban. A politika lényegi funkciója így a humanizmus korától az állami hatalom által birtokolt kényszer érvényesítése az egoisztikus törekvések által hajtott emberek antiszociális vágyainak megregulálására. A közjó voltaképpen ebben merül ki. Mivel nem létezik politikai közösség, minthogy aszociális, ha nem antiszociális az emberi természet, ekképpen, ezért annak nem is létezik olyan közjára, amely önmagában alkotná a politikai cselekvés célját. A politikai cselekvés célja immáron a hatalom birtokosának a célja, azaz az államrezon, az állami érdek – a jobbik esetben, vagy azok személyes magánérdeke, akik ezt a hatalmat birtokolják. Egy ilyen konstellációban az állami hatalom birtokosa, még ha választják is, nem a politikai közösség megbízottjaként viselkedik. El lehet küldeni, ha ellenszenvessé válik a választók számára, de egy ilyen politikai gondolkodás közepette, s ilyennek tekintett emberi természet mellett az alternatíva sem lesz

² Természetesen az eszmétörténetben használatos legitimnek tartott értelmezési módoknak megvannak az iskolái, irányzatai, amelyeket most itt érinteni sem kívánunk.

különb: egymást kiszorítva versengenek a hatalomért, s a saját hatalmuk növelésért nemesi családok, városok és országok egyaránt. A hatalomért való küzdelem még inkább szembefordítja egymással az egyébként is egymás antagonisztikus ellenfeleiként létező embereket. A hatalom, amely a politika tárgya, tehát megszt és szembefordít. A „politikai”, azaz a hatalomtechnika a *homo oeconomicus* logikájának kivételése az állami szférába.

Visszatérve Machiavellire, talán óvatosságból, vagy megszokásból, de kifejezőmódjában csak ritkán hagyja el teljesen a klasszikus politikai filozófia szóhasználatának nyomait, mindazonáltal a gondolkodásmódja már kifejezetten új, minthogy a „modern” politikaelméletét nyitja meg. Az újdonság ugyanis nyilvánvaló: Machiavelli szerint a „jó” kormányzás olyan kormányzat létrehozatalát jelenti, amelyet hatékonyként állítanak fel és működtetnek egy politikai közegben, ahol e kettő egyugyanazon érme két oldala, minthogy egymástól függnek, egymást implikálják. A hatékonyság, a hatalomtechnikai eszközökkel létrehozott politikai egység és az erős hatalom révén biztosított prosperitás a politikai cselekvés elsődleges céljai e megközelítésben. A politikatudomány a létrejöttkor tulajdonképpen Machiavelli politikai nézetrendszerét tette magáévá, minthogy amiképpen ő, úgy a politológia is a politika reálisan létező jelenségeit és folyamatait vizsgálja. Ez a társadalomtudomány eszközeivel észlelhető valóságelemeket fedte. Felmerül tehát a kérdés, hogy milyen azon politika valódi természete, amelynek jó kormányzásának elveit és működését kívánjuk elemezni. A modern, tudományosnak tekintett elemzési mód szerint a politika tulajdonképpeni célja a kormányznak és a kormányzó pusztá politikai túlélésének művészete a hatalomtechnika megfelelő használata révén, a politikai fennmaradás és tovább erősödés tudománya. De mi ennek a tudományosnak tekintett alátámasztása, igazolása? A modern kor gondolkodói úgy írják le, határozzák meg az ember természetét, hogy abból szükségszerű módon fakad a jó, azaz a hatékony és sikeres kormányzás azon módja, amiről Machiavelli és Hobbes írnak. Természetesen nem értekeznek kifejezetten a „jó kormányzásról”, mert más a vizsgálódásuk célja: nem a közjóra és az erényekre tartó kormányzást kutatják, hanem a szerintük tudományosan megállapított, vagyis a valódi emberi természetén nyugvó, s így a politika valóságosan létező természetére irányuló hatékony politikai kormányzás feltételeit és annak intézményi és egyéb politikai (szükségszerű) következményeit elemzik.³ De nézzük meg közelebbről, hogy milyen az ember politi-

³ Ekképpen veti össze Leo Strauss a „természeti közjog” iskoláját, amely Hobbes-szal veszi kezdetét az „államrezon” iskolájával, amelyet pedig Machiavelli gondolkodásmódja fémjelez, miközben mindketten szöges ellentétben állnak a klasszikus elmélettel, amely a „legjobb rezsimet” kereste lázasan etikai értelemben: „Natural public law [...] is a new discipline that emerged in the seventeenth century. [...] Natural public law represents one of the two characteristically modern forms of political philosophy, the other form being »politics« in the sense of Machiavellian »reason of state«. Both are fundamentally distinguished from classical political philosophy. [...] The »reason of state« school replaced »the best regime« by

kai természete, s következésképpen milyennek kell lennie a fejedelem politikai cselekvésének, ha jól, azaz hatékonyan kíván kormányozni? Pesszimista alapállású az ember politikai lényét, motivációit tekintve, ahogy már azt írtuk, s ami Machiavelli realista szemléletűnek szánt írásaiból is élénk tárul.⁴ Az ember politikában megnyilvánuló, ilyen negatívan leírt természete – amely Machiavelli nyomán kapzsi, irigy, rosszhiszemű⁵ stb. – annyira közkeletű a kortárs politológiai irodalomban is, hogy az szinte már közös „tudományos” antropológiai nevezőnek is tekinthető. A kapzsinak, hataloméhesnek (Machiavelli) leírt emberi természet „vizsgálata”, amely embert mindenekelőtt az erőszakos haláltól való félelem mozgatja (Hobbes), empirikus tény-adatokat képes szolgáltatni szerintük nem csupán a társadalmi test működésének kauzális törvényeit megalapozandó, hanem az állami hatalom politikai-kényszerítő mechanizmusára vonatkozóan is, amelynek érvényesülésében szintén az erőszak mennyiségi logikája uralkodik.

Egy ilyen antropológiából fakadó kormányzás az állami erőszak hatékony megszervezésében és annak sikeres használatában áll. Ez az állam és az ember pusztulásának terhe mellett érvényesülő szinte már-már törvényszerűség: azon kormányzati (állami) hatalom, amely nem alkalmazza a másik (lázadók, felkelők vagy éppen az ellenséges állam) legyőzéséhez már elégséges erőszakot, az szükségképpen alul fog maradni, s végülis elpusztul. Ez a logika tehát szükségképpen alkalmazza a fegyveres erő hatalmát, amely az ellenálló hatalmi akarat fizikai legyőzéséhez szükséges. Ezen emberkép szinte magában foglalja az ellenség szükségképpeni létét. Az ellenség azon másik politikai hatalmat jelenti, amelynek önérvényesítése csakis valamely más politikai formáció ellenében lehetséges, hiszen az erőforrások (anyag javak, bányák, kikötők, földterület stb.), amelyekért küzdenek a „zérus összegű játék” logikai alaphelyzete értelmében axiómaszerűen végesek. Az erőszak és az erő vezérelte hatalom növelése elkerülhetetlenül szembefordítja egymással a hatalmakat, amely így háborút fog eredményezni, mégpedig a másik hatalom – a célhoz rendelt mérvű és módozatú – megsemmisítését célul tűzve.

»efficient government«. The »natural public law« school replaced »the best regime« by »legitimate government«.” Leo STRAUSS: *Natural Right and History*. Chicago–London, University of Chicago Press, 1965. 190–191.

⁴ „Perché degli uomini in generale si può dire questo: che sono ingrati, volubili, simulatori e dissimulatori, fuggitivi davanti al pericolo, avidi di guadagno; e mentre fai loro del bene sono tutti dalla tua parte e ti offrono il sangue, i beni, la vita e i figlioli, come ho detto precedentemente, quando il bisogno è lontano; ma quando il bisogno ti si avvicina, ti si rivoltano contro.” Niccolò MACHIAVELLI: *Il Principe*. XVII, 2.

⁵ „Se gli uomini fossero tutti buoni, questo precetto non sarebbe buono; ma poiché sono cattivi e non manterrebbero la promessa fatta a te, anche tu non devi mantenerla con loro.” Niccolò MACHIAVELLI: *Il Principe*. XVIII, 3.

3. A háború logikájától a háborús erőszak-alkalmazás politikájáig: a háború a politika megváltozott eszközökkel való továbbvitele (Carl von Clausewitz)

A XVII–XIX. század között olyannyira elterjedtek a fenti emberképen nyugvó politika-felfogás különböző válfajai, hogy emiatt az országok közötti háborúk, azok folyamatos vívása a politika rendszeres eszközévé vált. Ahogyan azt a háború talán legnagyobb kortárs teoretikusa megfogalmazta: „A háború a politikának folytatása csupán, csakhogy más eszközökkel.”⁶ A háborúnak ily módon nem különbözik a természete az általában vitt állami politikához képest. Egyugyanazon logika megnyilvánulásáról van szó mindkettőben, csak a háborúban az átütőbben jelenik meg.

Már az is szimptomatikus, hogy a háború tábornok teoretikusai ragadják meg, fogalmazzák meg nagyhatásúan a politika valódinak tekintett, modern természetét. A háború nemsokára kifejtendő természetéből absztrahálták tehát a politika működésmechanizmusát, mivel nem csupán arról volt szó, hogy a háború is politikai cselekvés, hanem gyakoriságát és természetét tekintve inkább annak a legvalósabb megnyilvánulása. A háborúban ugyanis a kényszerítő politikai hatalommal való élés a legtisztábban, a legnyilvánvalóbban, legplasztikusabban érhető tetten. A háború ugyanis, írja a háború nagynevű porosz teoretikusa, Carl von Clausewitz,⁷ „az erőszak ténye, mellyel az ellenséget saját akarattunk teljesítésére kényszeríteni igyekszünk”. Ne feledjük el, hogy mely korszakban vagyunk: a mű 1832-ben látott napvilágot.

A korabeli politikai gondolkodásra nagy hatást gyakorló John Locke (1632–1704) – akinek a politikai antropológiája egyébként összességében Hobbesénál optimistább –, a *Második értekezés a polgári kormányzatról* című korszakos művét megelőző írásaiban az emberi természetről már olyan képet rajzolt, amely önző, makacs és civakodó, s sokszor állati módon viselkedik, de az említett, főművének is tekinthető munkájában már ugyanezt az uralkodókra nézve is megállapítja.⁸ Ők mivel hatalommal rendelkeznek, vadállatként viselkedve az erőszak törvényét alkalmazva az alattvalók nagy kárára lehetnek, ami viszont az egész társadalmat veszélyezteti.

Bár Clausewitz korában már túl vagyunk a hétéves háborún (1756–1763) is, amelyet akár az első tényleges világháborúnak is tekinthetünk, de a francia forradalom – amely mély nyomott hagyott az általános politikai közgondolkodáson –

⁶ CLAUSEWITZ Károly: *A háborúról*. Ford.: HAZAI Samu. Budapest, Athenaeum, 1917., 2. kiad. A hivatkozott állítás a kötet 24. fejezetének címe. Uo. 31. A tétel megismétlésre kerül a mű egyik előszavában, pontosabban egy „Értesítés”-ben talán még kifejezőbben, dőlttel kiemelten: „[...] a háború nem más, mint az állampolitika folytatása megváltozott eszközökkel.” Uo. 7.

⁷ Teljes nevén: Carl Philipp Gottlieb von Clausewitz (1780. június 1.–1831. november 16.)

⁸ John DUNN: *Locke*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1992. 60.

főbb alakjai éltették a háborút, azaz a belháborúban továbbra is élt, megnyilvánult az ember ordas természete, bár természetesen a belháborús öldöklés ténye a forradalmárok különböző irányzatainak ideológiájában a legnemesebb eszmékkel került palástolásra. A konzervatív kritikusok azonban rámutatnak arra, hogy a (francia) forradalom az ember legrosszabb természetének engedett szabad folyást, sőt, még a modernség kedvelt államformája, a köztársaság esetén is (s itt elsősorban a francia forradalmi viszonyokra kell gondolni) egyes konzervatív teoretikusok megállapíthatónak vélték azt, hogy a háborúk nemcsak gyakrabban robbannak ki, hanem azok kegyetlenebbek is, mint a királyság államforma esetén, s ennek okait meg is indokolják.⁹

Az *államtan tudományát*, amely ebben a korban alakul ki, nem egyszer a katonai szolgálatban szerzett tapasztalatok nyomán művelték egyes teoretikusok, mivel a hadviselés volt az államok közötti érintkezés természetes, mert hétköznapi módja e korban, s így ők az államok közötti hadakozást a politikai konfliktusfeloldás természetes útjának tekintették, minthogy az rendszeres volt. Ez áll Adam Heinrich Müller (1779–1829) konzervatív államtani gondolkodásmódjára is. A háború az ő látásmódjában az állam természetes dinamikájához tartozott, még-hozzá jobban, mint a béke, minthogy ez sem tekinthető, értelmezhető a háború logikáját mellőzve. Mindezt az „*államtudós* nem rekesztheti ki államtanából a háborút mint valami e tannal összeegyeztethetlen és természetellenes dolgot, hanem arra kell törekednie, hogy az egész államtant mindenkor áthassa és élővé tegye a háború gondolata.”¹⁰

A felvilágosodás eszmeisége ugyan a humanizmust hirdette, mindazonáltal Clausewitz óvva intett attól, hogy abba a tévhitbe essünk, hogy azt gondoljuk, hogy az emberbarátságból a mérséklet elvét fel lehetne venni a háborúba. Ez – írja – merő képtelenség, hiszen a háború nem lehetséges vérontás, azaz az erőszak végtelenségig való alkalmazásával az ellenség fizikai legyőzése nélkül.¹¹ Legfeljebb

⁹ Elsősorban Louis Gabriel Ambroise de Bonald vikontra gondolunk itt, aki így érvel: „A köztársaságokban a háborúk nemcsak gyakoribbak, hanem szörnyűségebbek is. A monarchiákban a háború egyetlen ember, a király szenvedélyével, ám mindenki dicsőségére folyik; köztársaságokban pedig egyetlen ember, a generális dicsőségére, és mindenki szenvedélyével; innen van azután, hogy a köztársaságokban minden polgár katona, a monarchiákban viszont a katonai hivatás csak keveseké. A szenvedély rombolásra hajlik, a dicsőség pedig ranghoz vezet: innen van, hogy a monarchiákban a nagylelkű és emberséges viselkedés, mely nem nyúl sem értékekhez, sem kötelezettségekhez, még a harcok közepette is határt szab a háborús csapásoknak; a népi államokban viszont rideg és fölösleges barbárság súlyosbítja a borzalmakat.” Louis Gabriel Ambroise DE BONALD: A politikai és vallási hatalom elmélete. In: KONTLER László (szerk.): *Konzervativizmus 1593–1872. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris, 2000. 340.

¹⁰ Adam Heinrich MÜLLER: Az államvezetés művészetének alapjai. In: KONTLER László (szerk.): *Konzervativizmus 1593–1872. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Osiris, 2000. 412.

¹¹ „Találkozhatnak emberbarátok, kik csak amúgy könnyedén azt gondolhatnák, hogy az ellenségnek lefegyverzése és leverése valamely mesterkélt módon, vérontás nélkül is eszközölhető s hogy a hadművészet valódi célzata csupán csak erre irányulhat. De bármily tetszetős legyen is e felfogás, nem egyéb ez tévedésnél, amelyet annyival is inkább ki kell irtanunk, mivel a

a felesleges kegyetlenkedést spórolhatják meg a civilizált társadalmak. Az egyoldalú filantrópia a háborúban szükségképpen azt jelentené, hogy a kegyetlenebb eszközöket alkalmazó fél fogja megsemmisíteni azt a katonai (politikai) erőt, amely nem érti a háború igazi természetét. A fizikai erőszak által uralt politikai mezőben az alulmarad, aki nem viszi végig az erőszak-alkalmazást az ellenség legyőzésében. Ez a háború vezérelte politikai gondolkodás veleje egy olyan korszakban, ahol a háború a belügyek és külügyek vitelének talán nemcsak rendszerinti, hanem kiváltképpen módja is volt. A politika természete tehát a háborúban, a háborús viszonyok között mutatkozik meg, így a kormányzás, illetve a politikai berendezkedés helyességét is ilyen viszonyokból szükséges absztrahálni: így jár el módszertanában Hobbes, de még talán Locke is. A nyers katonai fizikai erőszak alkalmazását a népek joga voltaképpen nem gátolja, ahogy azt Clausewitz a korszakalkotó könyve elején, a háború definíciójának megadása után rögtön leszögezi: „Az erőszak az erőszakkal szembeszállandó, magát a tudomány és művészet vívmányaival szereli fel s bár a népjog címén alkotott korlátozások nyomon követik is, ezek, mint afféle majdnem észrevehetően s említésre is alig érdemes tényezők, erejét lényegesen nem csökkentik.”¹² A természetjogi alapú nemzetközi közjog nagy elméi hiába dolgoztak tehát, s a népek joga, a *ius gentium* hiába fejlődött, mindez nem változtatott az ember természetén, aminek következtében a háború nyers fizikai erőszakon alapuló jellege mitsem módosult az évszázadok alatt. Még az első világháború első éveiben is úgy vélte például Székesfehérvár püspöke, Prohászka Ottokár, hogy nem a nemzetközi jog nagy természetjogász teoretikusainak gondolatai alakítják a viszonyokat, így a Nagy háború kitörése egyrészt elkerülhetetlen volt, másrészt annak lefolyása nem a természetjogon alapuló nemzetközi közjog elvei alapján fog történni. A püspök teológiai és *filozófiai antropológiája* következőképpen nagymértékben *pesszimista* volt. Az ember természete az ő meglátásában ordas, aminek követ-

jószívűség botlásai veszélyes dolgokban – amelyek közé a háború is tartozik – épen a legkárosabbak. A fizikai erőszak alkalmazása az értelem közreműködését épen nem zárja ki, ennek következtében az, aki ezt az erőszakot kíméletlenül alkalmazza és nem nézi, vájjon e mellett vér, sok vér folyik-e, túlsúlyra emelkedik ama másik fölött, ki ezt nem cselekszi. Természetes, hogy ekként a kíméletlenebb a másikra törvényt ró. Ezt tudva, mindkét fél egész a végletekig azon van, hogy ellenfelét az erőszak alkalmazásában fölülmúlhassa s ebbeli törekvésükben az ellenfélben rejülő ellensúlyon kívül egyéb korlátot nem ismernek. Csakis így kell a dolgot tekintenünk. Fonák s haszon nélkül való törekvés lenne a vad, nyers (és kegyetlen) elem iránt érzett tellenzenvből (*sic!*) annak természetét figyelmen kívül hagyni. Hogy a művelt népek háborúi jóval kevésbé kegyetlenek és rombolók a műveletlen népekenél, ennek oka azokban a társadalmi állapotokban rejlik, melyek az államok belsejében és az egyes államok közt léteznek. Emé társadalmi állapot és ennek viszonyai szerint alakul ugyanis a háború; ezek szabnak számára föltételeket, szorítják korlátok közé és mérséklék. Ebből azonban nem lehet azt következtetni, hogy a mérséklet s egyéb korlátozó tulajdonság a háború természetében rejljenének; ezeket csak esetlegesen veszi fel. A mérséklet elvét a háború bölcséletébe felvenni merő képtelenség.”
CLAUSEWITZ i. m. 14.

¹² Uo. 13.

keztében a *nemzetek természete* is hasonlóképpen *ragadozó szörny-jellegű*, még akkori, keresztény voltukban is. Egy ilyen emberkép bázisán a nemzetek közötti háború nem a racionalitást és az erkölcsös magatartást feltételező lesz, vagyis nem Grotius és Suárez által kidolgozott, természetjogon alapuló nemzetközi közjog alapján fog alakulni.¹³ Clausewitz tanai az első világháború éveiben különös jelentőségre tettek szert. E tekintetben figyelemre méltó, hogy a magyar második kiadás 1917-ben jelenik meg, ráadásul a fordító, Hazai Samu, azon megjegyzésével, hogy az első kiadás valószínűleg kevesekhez jutott el, ami „kár volt, mert ha foglalkoztak volna vele, a mostani nagy világháború természetét jobban lehetett volna megérteni.”¹⁴ Majd hozzáteszi „[...] a mű tanulmányozására fordított fáradság csak hasznos lesz, hasznos különösen a mai időkben, amidőn még számos éveken keresztül kizárólag a nagy világháború eseményeivel és tanulságaival fogunk foglalkozni.”¹⁵ Természetesen nem a fordító magánvéleménye fontos most a számunkra, s az is lehetséges, hogy a világháború apropóját megragadva igyekezett reklámot csinálni az általa fordított kötetnek, mindazonáltal úgy véljük, hogy a kor gondolkodásmódjában Clausewitz nem csupán a háborúnak és a hadviselésnek volt széles körben elismert művelője, hanem a politikáról vallott, fentebb már hivatkozott gondolatát is általánosan oszthatták. Egyébként nem kerülhetett volna sor a Nagy háború kirobbantására és annak kiszélesedésére. A háború tehát az állami politika megváltozott eszközökkel való továbbvitele, s ezért természetében nem különbözik attól lényegesen, hanem csakis eszközeiben. A háború a politikai érintkezés „folytatása”, annak „végrehajtása”, de nem akármilyen politikai ténykedés, hanem a valóban politikai, – s talán nem tévedünk, ha Clausewitz szavait így értelmezzük – azaz a kiváltképeni politikai

¹³ „A háború etikai tartalmát teljesen kimerítjük, ha azt mondjuk, hogy »államoknak háborút viselniük jogos okból szabad«, – hogy azután ez úgynevezett »jogos okokban« mennyi az etika, azt a történelem, legnyilvánvalóbban pedig saját tapasztalatunk mutatja, hiszen láthatjuk, hogy mit jelent a franciának, angolnak, japánnak, oroszoknak az a bizonyos »jogos ok«. Szegény éthosz! Nincs nálánál szomorúbb existencia a világon; ez magának a tragikumnak a megtestesülése! De a legszomorúbb szerepe van ott, hol az erőszak az úr; mert ott ő csak hamupipőke lehet, s a szónoklatok a jogról s etikáról hamu a szemébe; minden okoskodás és szép beszéd pedig csak szó, levegő, semmi. Mit is jelentsen az a »justa causa«, melyből háborút indítani lehet, mikor az ítéletet róla faji szenvedélyek, imperiális álmok, politikai tradíciók, tőzsdék és üzletek, milliárdok féltése és vágya, dicsőségsszomj, féltékenység és gyűlölködés, no meg egy arannyal megspékelt sajtó hazudozásai kezelik? Nyom-e ebben a világháborúban a »justa causa« s ezzel az etika többet, mint az a fehér kis moly, mely Hugo Grotius »De jure belli et pacis«, vagy Suarez »Tractatus de legibus et Deo Legislatore« című kódexeit az amsterdami és coimbrai csendes könyvtárakban őrli? Ők alaposan értekeztek e műveikben a háborúviselés jogáról; de, ismétlem, ki érvényesítse ezt a justitiát, a háború ez etikáját?! A háborúviselés »jogos oka« révén tehát édeskevés etika szűrőnközik e kegyetlen történésbe [...]» PROHÁSZKA Ottokár: A háború erkölcsi kihatásai. [1915] In: PROHÁSZKA Ottokár: *Korunk lelke*. Budapest, Szent István Társulat, 1928. [a továbbiakban: PROHÁSZKA (1928a)] 151. Eredetileg megjelent a *Katholikus Szemle* 1915-i évfolyamában.

¹⁴ CLAUSEWITZ i. m. 4.

¹⁵ Uo.

cselekvés, mert a végletekig, a szélső pontig viszi a politikai cselekvés logikáját.¹⁶ A háborúban fejeződik ki ugyanis a legátütöbben az, hogy az ember ordas természetéből fakadóan milyen is voltaképpen a hatékony politikaalakítás. E politikakoncepció szerint az emberek egymás természetes ellenségei, mert természetükből fakadó hatalomra törő akarataik elkerülhetetlenül ütköznek egymással, csak az így előálló érdekellentétek megvívásának módja változik a háborúmentes és háborús időszakokban. A háborúmentes időszakban sem békések azonban az emberek, csak éppen akkor – politikai megfontolásokból – nem alkalmazzák a végső eszközt, a hadieszközökkel való véres kényszerítést. A háború azonban „végre” szabad utat enged a politikai viszonyulás voltaképpen „bellicus” logikájának, ahol nem kell megfékezni a másik megsemmisítésének szándékát, amely ahhoz szükséges, hogy az ellenség akaratát, ereje megtörésével, a győztes akaratát alá vessék. Úgy véljük, hogy nemcsak azt állíthatjuk, hogy Clausewitz szerint a politikai cselekvés egyfajta megnyilvánulása a háború, hanem megfordítva is áll az egyenlet, vagy ha éppen nem igazabb az, hogy a háború tartalmazza a politikumot, azaz létezik a háborús politikai cselekvésnek, ami maga a legvalódibb politikai megnyilvánulás, harci eszközökkel vívott és attól mentes megnyilvánulási módja. A háború kaméleon természetű, olvassuk Clausewitznél, minthogy természetét a politikai szituációnak megfelelően változtatja. Három komponensből áll szerinte:

A háború azért, mert természetét minden egyes esetnek megfelelően változtatja, nemcsak valódi khaméleon, hanem a benne uralgó irányzatok összjelenségeinél fogva oly csudálatos háromság, mely elemének veleszületett erőszakosságából, t. i. a vak természeti ösztönnek tekinthető gyűlöletből és ellenségeskedésből, továbbá a véletlennek és valószínűségnek játékából, melynek folytán a háború az emberi lélek munkájává válik és végre a pusztá észt igénybe vevő politikai eszköz alárendelt természetéből áll. E háromság közül az elsőt a népből, a másodikat a hadvezér és hadseregéből, a harmadikat leginkább a kormányzatból nyeri a háború.¹⁷

A politikai ész ezért végül is bár a háború egyik eleme, mégis az ember „veleszületett erőszakossága”, azaz a „vak természeti ösztönnek tekinthető gyűlölet és ellenségeskedés” az alap, amely táplálja a háborús szándékot. Bár lehetséges ellenséges érzület nélküli háborús szándék is, mindazonáltal e logikában hatékonyabb, ha azzal párosul, hacsak nem a rideg, hidegvérű háborús racionalitás a célravezetőbb. Főszabály szerint az ellenséges érzület a háború nemcsak legalapvetőbb komponense, hanem a politikai cselekvés legfőbb mozgatórugója is

¹⁶ „Látjuk tehát, hogy a háború nem csupán valamely politikai ténykedés, hanem valóban politikai eszköz, a politikai érintkezés folytatása: a politikai érintkezés végrehajtása, sajátlagos eszközökkel. Ami tehát a háborúban még sajátlagos, az csupán eszközeinek sajátlagos természetéből ered.” Uo. 31.

¹⁷ Uo. 33.

egyben, s az abból fakadó hadviselés a legadekvátabb kifejeződésének tekinthető. Ez a politikakoncepció az első világháborúig töretlenül mutatkozik, akkor is, ha ennek megfelelően a politikusok, a politikai sajtó és a hadsereg tisztjei viselkedtek, míg a politikai eszmék szintjén sokkal nemesebb, vagy annak látszó érvelésekkel találkozunk. Az első világháború kirobbanását megelőző években, és e háború első éveiben a háborút támogató, illetve azt ellenző politikai gondolkodásmód elemzésével másutt már foglalkoztunk, így most csak utalnánk az ott kifejtett érvek közül arra, hogy a háborús uszítás, s azon belül az ellenség állítólagos kegyetlenkedéseinek tudatos propagálása a háborús propaganda révén szervezett módon történt. A világháborút megelőzően is szisztematikusan ügködtek azon az érintett politikusok és a politikai sajtó, hogy az „ős-ellenséget” a lehető legsötétebb színekben írják le, s ez a gyűlöletkeltés átjárta a társadalmi tudatot, annak mélyrétegeit.¹⁸ Az ellenség iránti gyűlöletre való uszítás olyan méreteket öltött, hogy a világháború kitörését sokan egyenesen egyfajta megkönnyebbüléssel fogadták. Az első világháborút megelőzően az említett okokból a politikai véleményformáló erők nem kívánták elkerülni a frontális fizikai összecsapást, éppen ellenkezőleg: szívtották a háború viteléhez szükséges ellenséges érzületet, az ellenség gyűlöletét eredményező érzelmeket, vagyis a gyűlölet, a harag, a borzongás és a félelem vezérelte szenvedélyeket. Időben újból visszaugorva jegyeznénk meg, hogy Clausewitz szerint ez az érzelmi szenvedélyen alapuló dimenzió is fontos konstitutív tényezője a háborúnak a másik kettő mellett. Clausewitz egészen pontosan azt állítja, hogy az *ellenséges szándék* – tágabb kategóriaként – mindenképpen szükséges a háborúhoz, amely sokszor az *ellenséges érzületet* – mint szűkebb kategóriát – is magában foglalja.¹⁹ Az ellenséges szándék az ellenség fizikai megsemmisítésnek a szándékát is magában foglalja, hogy a győztes akaratának teljesítésére kényszerítse őt. Clausewitz szerint a „műveltség” fejlődése a haditechnika fejlődésének szolgálatába állt, amely révén az a háború logikáján nem változtatott. Erre példa a lőpor és a lőfegyverek feltalálása. Az ellenséges érzület azonban szintén az ellenséges szándékot mozditja elő – tehetjük hozzá –, hiszen az első világháborúban a nagyteljesítményű lángszóró angol kifejlesztőjét például – s ezen „ipari méretű” verziót be is vetették – eredetileg az ellenség iránt érzett személyes természetű bosszúja indította a háborús ölési technika fejlesztésre.²⁰

¹⁸ Vö. BENDA Jenő: *Az uszítók – a világháború kulisszái mögül*. Budapest, Légrády Testvérek Könyvnyomdája, 1918., 2. kiad.

¹⁹ „Az emberek egymás közt vívott harcában tulajdonképpen két egymástól különböző elem nyilvánul: az ellenséges *érezület* s az ellenséges *szándék*; e kettő közül az utóbbit választottuk meghatározásunk ismervéül, mivel az előbbinél általánosabb. A gyűlöletnek ösztönben gyökeredző legvadabb szenvedélyét nem képzelhetjük ellenséges szándék nélkül; ellenben számtalan olyan ellenséges szándék van, mellyel ellenséges érzület vagy épen nem, vagy csak kis mértékben jár.” CLAUSEWITZ i. m. 14–15.

²⁰ SIMON JONES: *World War I Gas Warfare Tactics and Equipment*. Oxford–New York, Osprey,

4. Az első világháború okainak feltárásra felé: néhány előzetes gondolat a félelem és a gyűlölet keltette kollektív önvédelmi agresszió pszichózisáról

Az imént leírtak alapján azt állapíthatjuk meg, hogy az ellenséges érzület táplálta gyűlölet olyan változó tényező az ellenséges szándékot támogató, amelynek megléte kiváltképpen szükséges ott, ahol a háború kirobbantását igazoló valós sérelmi indokokat a lakosság tömegei nem érzik át, s ez áll az első világháborúra is. Lehet, hogy azért nem tapasztalják azokat, mert ezen indokok egyszerűen nem léteznek, minthogy az indokok valójában hatalompolitikaiak, s ez volt a helyzet az első világháborút megelőzően is. Természetesen az indítók összetettebbek voltak, minthogy a vallási komponens is szerepet játszott benne valamelyest: a vallási háború, illetve a „keresztes háború” retorikai eszközei is megjelentek, sőt, a vallási misztika is szerepet játszott a háború értelmezésében, még hazánkban is, például nem kisebb hatású személynek, mint Prohászka Ottokárnak a háború első két évében tett megnyilatkozásaiban, szentbeszédeiben és írásaiban. Ezen kívül egyfajta túlfűtött lelkesedő agresszív patriotizmus és egyéb természetű lelkesedés is, de mindezekre lesz még módunk bővebben kitérni.

Egy biztosan állítható: az emberiség átütő többsége az első világháború után ráérezett arra, hogy a háború önmagában rossz, mert nem azt eredményezte, mint amit gondoltak róla annak kirobbanásakor. Nem volt rövid, könnyű győzelmet hozó, nem volt erkölcsileg felemelő, s nem is mozdította elő a humanizmust, ahogy azt a frontra vonuló katonákat övező búcsúztatók eufóriája, pátosza révén hinni szerették volna. Nem volt emberséget fokozó a lövészárkokban sem, hiába érkeztek megható beszámolók egyes humánus cselekedetekről. Mindez legfeljebb emberies tetteket jelentett a mély embertelenségben. A számokban kifejezhető emberi veszteség egészen elképesztő, az erkölcsi és pszichés rombolás²¹

2007. 27. Vö. „William Howard Livens: The inventor of the Livens Large Gallery Flame Projectors as one William Howard Livens. He was an officer in the Royal Engineers but one with a personal vendetta against the Germans. Livens was a very creative weapons developer throughout the war. His early work focussed on flame and chemical weaponry and delivery systems. His work was fuelled by a burning desire for revenge against the troops of the Kaiser. Though this could be somewhat exaggerated. There are currently a few theories regarding Livens's drive to develop such a terrible weapons. The first being a personal grudge against the Germans. One such story regards the sinking of the Lusitania in 1915, with the loss of 1,100 lives. Livens believed his wife was one of those lost and vowed to kill as many Germans to avenge her. He began in earnest to experiment and develop gas and flame projectors of various types to fulfill his oath. Livens later discovered that his wife had actually not been aboard the Lusitania but would continue his work nonetheless.” Christopher MCFADDEN: *Livens Large Gallery Flame Projectors: WWI Weapons of Terror*. 2017. 11. 21. <https://goo.gl/yzoZ17>

²¹ Az első világháborúban például a „gránátsokk”-nak nevezett traumás pszichés jelenség volt széles körben elterjedt a frontokon. Ezen kívül harctéri sokkban, idegsokkban vagy másképp hisztériában, neuraszténiában és traumás neurózisban szenvedtek katonák tömegei, ahogy arról e tanulmány értekezik: „Az első világháború azonban addig soha nem látott mértékben

pedig felmérhetetlen volt. Egyre több tanulmány és kötet tárja ezt fel az elmúlt években. Csupán Annette Becker – Stéphane Audoin-Rouzeau szerzőpáros által

»termelte« a lelki sérülteket. Az 1914–1915-ös évekre oly hatalmas mértékben léptek fel a hisztériás tüneteket produkáló lelki korcsok az ellátóintézményekben, hogy többé nem lehetett a hadvezetésnek sem nem tudomást venni róluk. Az ilyen háború okozta lelki sérülések leggyakoribb, legjellegzetesebb tünetei is igen szerteágazóak voltak: megállíthatatlan remegés, járászavar, görcsök, gyomor- és bélpanaszok, testrészek bénulása vagy érzéketlensége, huzamos depresszió, üveges, üres tekintet, olykor a beszédképesség elvesztése, tompultság, sőt a halló- és látóképesség időleges elvesztése. A tünetcsoportot egységes kórképként elsőként a katonaoorvos és cambridge-i pszichiáter, Charles Samuel Myers írta le részletesen, és gránát-sokknak (»shell shock«) nevezte el. Ezt az elnevezést azután a német orvosok is átvették. Az elhíresült kifejezés mögött meghúzódó ideges nyavalya okát 1915-ös orvosi cikkében abban látta, hogy a senki földjén vagy a lövészárkokba záporozó nagy robbanóerejű lövedékek lökeshullámai fizikailag traumatizálják a katonákat. Úgy tartotta, hogy a fegyverek arzenáljában újdonságnak számító robbanógránátok becsapódását kísérő lökések idegrendszeri károsodásokat okoznak (például megszakad a gerincvelő, vagy észrevehetetlen bevérzések és hegek keletkeznek az agyban). S ezek a láthatatlan sérülések a robbanásnak kitettek testén még akkor is léteznek, ha nem látszik rajtuk külsérelmi nyom. Magyarán a tünetek mögött valós, de nem látható testi sérüléseket feltételezett. Myers elméletét továbbgondoló német orvosok még azt is feltételezték, hogy a gránátrobbanás keltette légnyomás mellett a gépfegyverekből kilőtt lövedékek is okozhatják a panaszokat. A gránátok szó szerint le is képezte azt a megmerevedett, görcsös testhelyzetet, amelybe az ebben az állapotban szenvedő emberek a robbanások okozta megrázkódtatás pillanatában kerültek. Különösen súlyosan jelentkeztek a tünetek azoknál a katonáknál, akik heteket-hónapokat töltöttek a lövészárokokban, ahol hosszú ideig nem történt semmi, említésre méltó esemény, s ahol a gránátok becsapódása és robbanása teljesen váratlanul, meglepetésszerűen érte őket. Angol adatok szerint a háború első hónapjaiban a tisztek között 7–10, az alacsonyabb rangú katonák között 3–4 százalék volt a gránátokban szenvedők aránya azoknál, akik megsebesültek a fronton. A zavarok fizikai magyarázatának egyébként mélyreható előzménye volt (például Charcot degenerációs értelmezései), s így a gránátok, úgy kifejezésében, mint a betegség eredetében látszólag elfogadható magyarázatot nyújtott a tömeges összeroppanásokra.” SANDOR András: Háborús traumák az első világháborúban I. *Első század*, 14. évf., 2015/3. 71–72. „Egyre többen voltak azok, akik egy robbanás után se nem hallottak, se nem láttak, s nem jött ki egy hang sem a torkukon. Sokan dadogtak, vagy szinte kifacsarodva, mint a citrom görcsbe merevedtek, természetellenes és bizarr testhelyzetekben jártak. Voltak közöttük, kik csillapíthatatlanul zokogtak, sikoltoztak, vagy elveszítették a kontrollt érzelmeik felett. Voltak, akik nem bírták mozgatni végtagjaikat és nem emlékeztek semmire, ami velük történt. Vagy ha mégis emlékeztek, akkor az eszméletvesztésig kínozták őket a rájuk törő elviselhetetlen rémálmok.” Uo. 72. Egy idő után az orvosok közül többen rájöttek arra, hogy a háború kiváltotta pszichés zavarok és traumák, vagyis a háborús neurózis valódi kiváltó okai nem a gránátok szomatikus eredetében keresendők, hanem a háború sokrétű borzalmaiban, embertelenségeiben, az azzal járó stresszben, illetve pszichés sokkban: „A somme-i offenzíva iparosított mérsárlása – ahol csupán az első napon húszezer brit katona maradt a harcmezőn holtan, miközben oly kitartóan meneteltek a német ágyúk és géppuskák ellen – és a verduni vérszivattyú megmutatták, hogy nem csupán a gránátok robbanása, de az elviselhetetlen feszültség, a félelem, az undor, a gyász és a rettegés is felszínre hozhatnak hisztérikus tüneteket. Számos elbeszélésből kitűnik, hogy már a bajtársak iránt érzett mélyeséges fájdalom és tehetetlenség is alkalmas volt arra, hogy a katonákat az őrületbe kergesse.” Uo. 73. <https://goo.gl/YftvaV>. A hátországban is nagyon súlyos mentális betegségek terjedtek el, vagy erősödtek fel az első világháborúban. Ld. pl. „Le misere condizioni di vita avevano conseguenze drammatiche sulle vite di molti poveri cittadini. Miseria, alimentazione scadente, dispiaceri

írt 1914–1918, az újraírt háború című munkát emelnénk ki ezek közül, amely magyarul is olvasható immáron.²² A hátrországokban is felbecsülhetetlen károkat okozott a szívekben és azon emberi reményt illetően, hogy lehetséges emberségesebb világ. A világháború lezárásának századik évfordulója kapcsán adódik annak végiggondolása, hogy milyen politikai antropológiai üzenete van annak a számunkra? A világháború okainak behatóbb elemzése alapján arra következtethetünk, hogy azok egyáltalán nem mintegy politikai antropológia adta szükségszerűségeiből vezettek a világháborúhoz, hanem komoly erők dolgoztak annak kirobbantásán és tovább folyásán. Minden kiváltó ok nemcsak meghaladható, kiküszöbölhető lehetett volna, hanem azok egyáltalán nem szükségszerűen álltak elő: ezek nagyrésze civilizációsan alakult ki, így azok le is vetközhetők.

Erich Fromm a hetvenes évek elején végzett alapos kutatása után arra jutott, hogy az emberek közötti pusztításhajlam és az erőszak nem az emberi természetben rejlenek, hanem azok a civilizáció fejlődésével jöttek létre, és azáltal fokozódtak és harapódtak el, hogy a hatalom kiemelt szerepet kapott.²³

Azzal kezdtük a modern kor politikai gondolkodásának elemzését, hogy annak központi mozzanata az, hogy a hatalom a politika végcéljává válik. Valóban így áll a helyzet: a modern politika-felfogás jegyében amennyiben a politikai hatalomnak stratégiailag az érdekében áll, akkor ellenségképet hoz létre propagandájával és gyűlöletet szít²⁴ hozzá, hogy a hatalmi törekvése hatékony legyen az általa táplált háború révén. Ez a stratégia, az ellenségképzés vált sikeressé

provocati dai frequenti lutti familiari e anche l'abuso di alcool portavano molte persone ad un completo squilibrio mentale. Il più delle volte all'origine della patologia cerebrale si trovavano malattie come la meningite e la pellagra. Si riscontravano poi molte forme maniacali e molte fobie, che durante la prima guerra mondiale si accrebbero. La mancanza di psicofarmaci impediva la cura, al manifestarsi dei primi sintomi, e così il malato veniva abbandonato al suo triste destino." Mirka TOLINI (szerk.): *La grande guerra del focolare 1915–1918. Le donne di bovolone in prima linea*. La Commissione Pari Opportunità del Comune di Bovolone, 2015. 44–45. <https://goo.gl/rJPT3n>

²² Annette BECKER – Stéphane AUDOIN-ROUZEAU: *1914–1918, az újraírt háború*. Budapest, L'Harmattan–Atelier, 2006.

²³ Erich FROMM: *A rombolás anatómiája*. Budapest, Háttér, 2001. 636.

²⁴ Lásd különösen Ernst LISSAUER: *A Gyűlölet éneke*. Ford. KOSZTOLÁNYI Dezső. In: *A Világháború Képes Krónikája*. 1914. dec. 13., 10. füzet. 320. <https://goo.gl/QdmUbd>. A vers után ez a megjegyzés állt: „Ha német poéták ajkán kel harci dal, ennek a dalnak hinnünk kell, mert a halálra készülés szent és őszinte perceiben fogant. Vagy születhetett-e más vajúdságban, mint a legmagasztosabb őszinteség, a kirobbanó nagy érzés tiszta lángjában Lissauer Ernőnek, a jeles német költőnek ez a verse, melyet a német hadvezetőség maga is terjesztett katonái között s a mely most úgy járja be az egész harcos birodalmat, mint a felzúgó germán erő vihara. Ezt a megrázó erejű költeményt adjuk Kosztolányi Dezsőnek abban a szerencsés és az eredetivel egyenlő értékű fordításában, mely a *Világháború Képes Krónikája* számára készült. A fordítás értékét növeli a munka nehézsége. A Gyűlölet éneke ugyanis formai tekintetben vetekszik Poe Edgár *A holló* című versével és nagy dicsérete a fordítónak, hogy e rendkívüli nehézségeken oly könnyed egyszerűséggel tudott úrrá lenni.” Uo.

és dominánssá az első világháború küszöbére.²⁵ Azonban a háborús politikai magatartás még néhány további elemével is meg kell ismerkednünk, hogy az első világháborút előidéző okokat a „politikai antropológia” oldaláról vegyük szemügyre. Ezért a kollektív-agresszív viselkedés háborús lelkesedő formáját kell alaposabban elemeznünk humán-etológiai, pszichológiai és civilizatorikus-vallási szempontból egyaránt.

5. A háborús lelkesedés (humán)etológiájáról, pszichológiájáról és „politikai teológiájáról”

Az előbbiek mellett azonban a háborús lelkesedés is meghatározó szerepet játszott a hadra fogható férfiak motivációs bázisában, amikor a frontra jelentek. Erről az eredetileg a faj fennmaradását szolgáló viselkedési mintáról, a kollektív-agresszív lelkesedő személyiségkomponensről és az arra rájátszó politikai propagandáról Konrad Lorenz (1903–1989) azt írja, hogy a modern tömegtársadalomban különösen veszélyes lehet. Ennek eredeti célja a csoport, a család védelme volt.²⁶ Ezen fizikai tünetekkel együtt járó „szent borzongás” ismérveit így írja le a világhíres etológus:

Csaknem minden férfi ismeri a szubjektív élményt, amely a szóban forgó magatartásforma velejárája: az ember háta borsószik, és mint pontosabb megfigyelés során kiderül, a karok külső oldala is. Elkerülhetetlen, hogy ennek az izgalmi minőségnek nagy értéket tulajdonítsunk, és bőrünk borsószását mint „szent borzongást” éljük meg. Már a lelkesedés szó is kifejezi, hogy az embert ilyenkor valami magasabb rendű, specifikusan emberi szellem szállja meg. A görög entuszaszmosz szó még többet mond, azt tudniillik, hogy az embert egy isten keríti hatalmába.²⁷

²⁵ „A harci készség, a magyar vitézség hangoztatása mellett hamar megjelent az ellenségképzés is, amihez a szerbek, oroszok, britek elleni érzések felszítására már régóta készen álltak a bevethető sztereotípiák. A lelkes amatőrök és profik (hivatásos írók, költők) által ontott képek és gúnyversek a szerbeket alantas, állatias élőlényekként (rókák, vakondok, férgek) mutatták be, az oroszokat egyszerre félelmetesként, halálhozóként és csekély értelmű ágyúönteléként, akik azt sem tudják, hol és milyen célokért harcolnak. [...] Az angolokra a háború igazi irányítójaként, kalmárnemzetként szórták az átkot: az ellenszenvet erősítette, hogy Nagy-Britanniában nem folytak harcok, így aztán nagy elégtétellel tudósítottak a német zepelintámadásokról és a szigetország lakóinak félelméről. Az ekkor nagy népszerűsége szerző német Ernst Lissauer »A gyűlölet éneke« című, angolokat gyalázó versét pedig nem más, mint Kosztolányi Dezső fordította le. A franciák szemére viszont a legelősorban gyengeségüket vetették.” TAKÁCS Róbert: Sajtó és propaganda a háború idején. In: KABA Eszter (szerk.): *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918)*. Budapest, Politikatörténeti Intézet–Napvilág Kiadó, 2017. 30.

²⁶ Konrad LORENZ: *Emberi voltunk hanyatlása*. Budapest, Cartaphilus, 1997. 181.

²⁷ Uo. 181–182.

Ezt követően Lorenz úgy fogalmaz, hogy az imént leírt „szent borzongás” „isteni volta” akkor kérdőjeleződik meg, ha „ismerjük legközelebbi zoológiai rokonunk, a csimpánz egészen bizonyosan homológ viselkedési formáját”.²⁸ Majd megállapítja, hogy „a csimpánz és az ember viselkedésmódjának homológ voltában nincs mit kételkednünk”, s leírja a csimpánznál és az embernél a lelkesedés élményével együtt járó, „szent borzongás”-ként is ismert jelenség objektív biológiai alapjaként a fizikai külső tünetekben, a testtartásban és a „hősi arckifejezés”-ként leírható mimikában megnyilvánuló ismérveket.²⁹

A kollektív-agresszív lelkesedést, mint „ösztönalapon programozott viselkedésmódot” tehát pontosan meghatározható „ingerszituációk kombinációja” váltja ki a meglátása szerint. Az ember – írja – szinte reflexszerű kiszámíthatósággal reagál azokra az élethelyzetekre, amelyek valamilyen szociális egység, illetve képződmény harcos megvédését igénylik. Ez a szociális egység, illetve formáció lehet a család, a nemzet, az alma mater, de egy labdarúgó egyesület is – írja –, de olyan absztrakt eszme is, mint a „természettudomány munkaéthosza”, a „művészi alkotás megvesztegethetetlensége”, vagy akár egy „régii diákegyeleti becsület” is.³⁰ Molnár Ferenc *Pál utcai fiúk*³¹ című regényéből ismerős lehet ez a grund megvédésére indító, magas eszmei töltettel bíró, az ifjúságot magával ragadó harcias motivációs készlet. Rákosi Viktor a dicsőséges magyar szabadságharcot elbeszélő *Hős fiúk* című, 1900-ban napvilágot látott³² ifjúsági regénye is hasonlóképpen lelkesítő pszichés mozgósító erővel bírhatott az első világháború kitörését közvetlenül megelőző évtizedben azon ifjakra, amelyek generációja aztán részt vett a nagy világhétségben katonaként. A háborús lelkesedés ezen ösztönös, s egyben pszichés és érzelmi oldalának tanulmányozása nélkül nem igazán érthetjük meg azt, hogy milyen típusú agresszióról van itt szó pontosan.

Konrad Lorenz megjegyzi, hogy a korábban említett lelkesedési reakciót, mint általában az érzelmeket, egyáltalán nem gátolja annak józan belátása, hogy a „fellángolás tárgya aligha méltó, hogy ennyire önfeláldozó küzdelmet folytassanak érte”.³³ Az első világháborús önmozgósítás lélektanának megértéséhez fontos lehet Lorenz azon állításának valódi horderejét végiggondolni, miszerint „a kollektív-agresszív lelkesedést kiváltó izgalmi szituáció egyik hatásos kulcsingere lehet a megvédendő értékek fenyegetettsége”, ráadásul a demagóg propaganda nagyon is jól tudja, hogy az „ilyen ellenségkép akkor is betölti funkcióját,

²⁸ Uo. 182.

²⁹ Uo. 182–183.

³⁰ Uo. 183.

³¹ A *Pál utcai fiúk* 1906-ban folytatásokban jelent meg először egy ifjúsági lapban. <https://goo.gl/DSPLmS>

³² RÁKOSI Viktor: *Hős fiúk*. Mühlbeck Károly rajzaival. Budapest, Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 2016.

³³ LORENZ i. m. 183–184.

ha légből kapott”.³⁴ A háborús lelkesedés kollektív-agresszív érzelmi működés-mechanizmusának kiváltódása érdekében tehát pusztán a háborús propaganda eszközeivel mesterségesen elő kell állítani a háborús védelmi ösztönös inger-szituációt az emberekben. A fenyegetést megtestesítheti egy nép, vagy akár egy bármilyen teljesen absztrakt dolog is,³⁵ ha az valóban képes ezen érzelemmechanizmust kiváltani az érintettekben. Mivel szubjektíve megélt olyan érzelem váltja ki az ösztönfolyamatot, amely az adott társadalmi milióhoz és történelmi korhoz kötött, így rendkívül nehéz annak működését megérteni e kontextustól függetlenül. Hasonlóképpen korunkban is különös nehézséget jelent az első világháború első éveiben komoly mozgósító erőt képező fogalmak valós súlyának átérése, minthogy azok manapság olyan lelkesítő erővel, mint azon években bírtak immáron nemigen hatnak korunk fiatalságára.

A kollektív-agresszív (háborús) lelkesedés pszichofiziológiai állapotát – írja Lorenz – azt teszi különösen veszélyessé, hogy „ilyenkor az ember számára minden elveszi értékét, egyet kivéve, azt, amelyért éppen lelkesedik”.³⁶ Ezzel a lélektani hatással magyarázhatjuk azt, hogy a frontra induló katonák nem nagyon mérlegelték azt, hogy ölni mennek, s ők is meghalhatnak, hiszen mindezt a hazafias lelkesedés elnyomta. Ez politikai és társadalmi elvárás is volt. A háborús neurózis pszichikai tüneteit nem voltak hajlandó a hadvezetés, de az orvosok többsége sem pszichés betegségként elfogadni, hanem mindenféle megalázó és fájdalmas „kúrával”, de voltaképpen tortúrával – s főleg elektromos kezeléssel – igyekeztek ezt a járványt a „hisztérikus”, „gyáva”, „férfiatlan”, hazafiatlan, vagy egyenesen „áruló” férfiakból, az „erkölcsi és akaratbeli fogyatékosokból”, a „hadsereg söpredékeiből” „kiverni”, illetve „kisütni”.³⁷ A hadvezetés legin-

³⁴ Uo. 184.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ A találó kifejezések Sándor Andrástól valók. SÁNDOR i. m. 74. Ld. továbbá: „1916 szeptemberében aztán Münchenben megrendezésre került a német pszichiátriai társaság háborús neurózisokkal foglalkozó konferenciája, amelyen 241 orvos, köztük Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia vezető pszichiátriai szaktekinélyei vettek részt. A konferencián – ahogyan már korábban is – Oppenheim és hívei kisebbségbe szorultak. A jelenlévők többsége ugyanis a háborús neurózist rövid úton »férfihisztériának« minősítette, s ennek megfelelő kezelési stratégiát dolgozott ki. A »Schreckneurosenak«, vagyis »félelmi neurózisnak« nevezett betegséget a leghumánusabb orvosok megpróbálták hipnózissal kezelni. A legtöbben azonban gyógyszeres kezelésekkel, izolációval, sötétkamrába tartással, és különféle aktív terápiás fizikai módszerekkel – elektromos áramütéssel, forró és hideg vizes kúrákkal – próbálkoztak, amelyek egyértelműen büntető, megalázó és fájdalmas tortúrák voltak. Az elektromos kezelés legismertebb alkalmazója Németországban Fritz Kaufmann doktor volt, aki találón »meglepetéskúrának« nevezte eljárását, tekintve, hogy rövid ideig nagy fájdalmat okozó faradikus áramot vezettek a páciens testébe. Az elektromos kezelés különböző válfajai a Monarchiában is elterjedtek. Sőt, miután a brit és francia orvosok is meggyőződtek arról, hogy csupán a férfihisztéria járványáról van szó, előszeretettel alkalmazták ők is ezt a kezelési módszert. Az áramütések közvetlen fizikai hatása az lett, hogy a háborús neurotikusok többségénél a tünetek – legalábbis látszó-

kább azzal „járult hozzá” a lövészárkokban a szenvedés csökkentéséhez, hogy a frontokra ipari mennyiségben szállított alkoholt, s ez majd minden hadviselő országban elterjedt praxis volt.³⁸

A háborús propaganda minden erejével arra törekszik, hogy a kollektív-agresszív lelkesedést fenntartsa. De miért is? Lorenz rámutat a dolgok valódi működésére. A (háborús) kollektív lelkesedés állapotában az ember elveszt minden más társadalmi kontrollt, a társadalmi cselekvés normái a háttérbe szorulnak, s még a családját is elhanyagolja, de ami még ijesztőbb és veszélyesebb az az, hogy „sajnos mindenekelőtt azok az ösztönös gátlások veszítenek sokat az erejükből, amelyek tiltják embertársaink bántalmazását vagy megölését.”³⁹ Ez magyarázhatja azt, hogy az első világháborúban a frontra lelkesen induló bakák bele sem gondoltak voltaképpen abba, hogy öldökölni mennek. De talán abba sem, hogy a távollétükkel micsoda veszteség éri a saját családjukat, feleségüket és gyermekeiket. A kollektív-agresszíven lelkesedő az „értékképzetek sajátos eltolódása miatt” nem tűr semmiféle racionális kritikát, ellenérvet, sőt azt méltatlannak és megalázónak tartja.⁴⁰ Nem ellenérv az sem, hogy a háborús emberölés is tulajdonképpen gyilkosság, mivel az emberéletek erőszakos elvétele, és akkor még nem is szóltunk a háború egyéb intézményes embertelenségeiről, például a legmagasabb szintekről szervezett tábori katonai bordélyházrendszerekben szenvedő női sorsokról.⁴¹ Lorenz hivatkozik egy ukrán közmondásra, mely szerint „ha lobog a zászló, a trombita gondolkodik az ember helyett.”⁴² Majd Lorenz kitér a hitleri propaganda modern tömegpszichológiai eszközei-

lag – elmúltak. De ennyi bőven elég is volt a hadvezetésnek, mert a kezelésen átesett páciensek újra alkalmasak voltak ágyútotlétként meghalni, s a harcmezőre való visszakergetésük az államkasszát is megkímélte az esetleges járadékfizetési kötelezettségtől.” SÁNDOR i. m. 74.

³⁸ Vö. „Vi sono tuttavia delle omissioni nell’indagine di Gemelli: riguardano il ruolo incoraggiante dell’alcool e deterrente dei plotoni di Carabinieri posti alle spalle della prima linea, entrambi ben descritti da Lussu (»... Abolisca l’artiglieria, d’ambo le parti, la guerra continua. Ma provi ad abolire il vino e i liquori. Provi un po’... Nessuno di noi si muoverà più. L’anima del combattente di questa guerra è l’alcool. Il primo motore è l’alcool. Perciò i soldati, nella loro infinita sapienza, lo chiamano benzina ... Non è la guerra di fanterie contro fanterie, di artiglierie. È la guerra di cantine, barili contro barili, bottiglie contro bottiglie«). E sul fronte occidentale l’andazzo non era diverso »Se non fosse stato per la ragione di rum, non credo che avremmo vinto la guerra«, ammette un ufficiale medico inglese [...].” Carlo PATRIARCA – Carlo Alfredo CLERICI: *Paura e coraggio nella grande guerra: i sensi all’assalto e Agostino Gemelli alla prova. Psichiatria e Psicoterapia*, vol. 35., no. 4. (2016) 149–150. <https://goo.gl/hrJeFS>; Ilaria LA FATA: *“Scemi di guerra”. Comportamenti sociali e nevrosi psichiche tra i soldati della Grande guerra. Il caso di Parma*. Università degli studi di Parma. Dottorato di ricerca in Storia. 8., 99. <https://goo.gl/sUPEsg>

³⁹ LORENZ i. m. 185.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ VÖLGYESI Zoltán: *Harctértől a hátországig. Az első világháború gazdasági és társadalmi hatásai Magyarországon a levéltári források tükrében*. Budapest, L’Harmattan–Magyar Nemzeti Levéltár, 2016. 159–168.

⁴² LORENZ. i. m. 185.

nek azokra gyakorolt hatására, akiket a lelkesedés elragadott, például az együtt énekelve meneteléskor. Mindezeket azonban már több diszciplína képviselői is alaposan kikutatták a II. világháború tekintetében. Nem gondolom viszont azt, hogy ugyanezen kutató munka az első világháború tekintetében is elvégeztetett volna. Ez pedig azért lenne fontos, mert ezáltal az ember politikai természetének kollektív-agresszív lelkesedésre hajlamos voltáról így többet tudnánk meg. Ennek hiányában csak tanácstalanul szemléljük az első világháború történéseit, nem értve azok mélyen fekvő okait, s legfeljebb csak a hősöknek kijáró tisztelet megadásával vagyunk elfoglalva, de nem vonjuk le e világegés politikai filozófiai és morálfilozófiai konzekvenciáit, s nem értjük meg azt, hogy valójában mit is élhettek át nagyapáink a frontokon. Nem kerülhetjük meg tehát azt, hogy objektívebben közelítsünk a háborús tömeglelkesedés pszichológiájához, amelyben segítségünkre lehetnek Konrad Lorenz meglátásai, intuíciói, s talán még inkább Erich Fromm alapos pszichológiai elemzése az agresszióról.

Lorenz kertelés nélkül felhívja azon veszélyekre a figyelmet, amelyek a kollektív agresszív lelkesedésből fakadnak, s azt állítja, hogy ezekkel szemben védekezniünk kell. Fel kell vértetni, írja, a lelkesedésre hajlamos, mindenekelőtt fiatalokat azon veszélyek ellen, amelyek „saját reakciónormáik, illetve a demagógok számító manipulációi következtében fenyegetik őket”.⁴³

Azért volt szükség a háborús lelkesítésre a mozgósításhoz, mert az emberek számos lelki fájdalom gyötörte a Nagy háború kirobbanásakor, úgy mint a félelem, a pánik, az aggodalom számos tekintetben, stb. Ezeket, s az ezekből következő cselekvéseket a történészek történeti adatokkal, dokumentumokkal támasztják alá.⁴⁴ Nem volt tehát mindenki a kollektív-agresszív lelkesedő lélektani állapotban a Nagy háború kitörésekor, illetve a toborzás éveiben. Az első és legmeghatározóbb érzés Németországban és az Osztrák-Magyar Monarchiában a ragályként terjedő rettegés volt attól, hogy ők maguk vagy szeretteik odavesznek.⁴⁵ Ezért is vált szükségessé a szóban forgó ösztönös és egyben lélektani hatásmechanizmus aktiválása a háborús gépezet fogaskerekeinek beindításához és azok olajozásához. A „benzin” pedig, ahogy azt olykor találóan hívták, sokszor a (tömény) alkohol volt a lövészárkok borzalmainak elviseléséhez és a harci „bátorság”, a „harci morál” fenntartásához. Ez volt tehát a mesterséges, az erjesztett és égetett „spiritusz” a háborús lelkesedés szinten tartásához és a lelki bajok elfojtására.

⁴³ LORENZ i. m. 187.

⁴⁴ „Az Osztrák-Magyar Monarchiában és Németországban a háború kitörésekor elsősorban két, egymásba mosódó érzület határozta meg a közhangulatot. Az első volt a sebesen terjedő, ragályos félelem; a másik – ami ennek hatására és ellenében alakult ki – az együvé tartozás felismerése.” Alexander WATSON: *Acélgýúrű. Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia az első világháborúban (1914–1918)*. Budapest, Park Könyvkiadó, 2016. 82.

⁴⁵ Uo.

Konrad Lorenz rámutat tehát arra, hogy „rendkívül veszélyes lehet” azon velünk született általános képességünk, hogy bizonyos dolgokért lelkesedni tudunk. Mindazonáltal ez nem jelenti azt, hogy az nélkülözhető lenne, hiszen az adja ösztönszerű, programozott viselkedési normaként, egyfajta motorként a ráció számára a dinamikus készletet.⁴⁶ A viselkedésprogramok zárt vagy nyílt jellegére most nem térnénk ki, mert az messzire vinne minket elemzési tárgyunktól, a háború politikai antropológiájának megértésétől, ezért csak Lorenzzel utalunk arra, hogy a kollektív-agresszív lelkesedés tárgya elvont vagy akár egészen konkrét eszmény is lehet.⁴⁷ A II. világháború náci és fasiszta faji „eszméi” olyannyira degeneráltak voltak, hogy azokat könnyű ilyen beteg voltokban tetten érni. Más viszont a helyzet az I. világháborús háborús együvé tartozást átélő lelkesedés elemzése esetében, amelynek tényét a források bizonyítják, például Németországban az általános mozgósítás kihirdetésekor.⁴⁸ Azt, hogy a Nagy Háború „értelmetlen mészárlás” volt, az akkori pápa, XV. Benedek több ízben így módon nagyon találóan megfogalmazta és „leleplezte”. A kérdés akkor mégis az, hogy a katolikusok nagy többsége miért nem látta ilyennek? Milyen politikai és morális eszmékkel voltak képesek, és pedig milyen módon ezt a tényt felülírni magukban? Milyen olyan elvont vagy konkrét eszmények védelme indították be a frontra vonulóknak a kollektív-agresszív lelkesedést, amely a háború öldöklő gépezetének viteléhez szükséges volt? Külön történeti elemzést kellene e téren folytatni, ami még talán várat magára. Ehelyütt most mi csupán egy-két mozzanatra, gondolati elemre hívnánk fel a figyelmet. Korántsem állítjuk tehát, hogy teljességgel feltárjuk a háborús lelkesedés főbb elemeit.

Mindenképpen eleme volt e lelkesülésnek a haza védelmének szükségessége, a harcias erények gyakorlása, a bajtársi és nemzeti összetartozás eszménye, a halált megvető honfíui hősieis áldozatvállalásra való készség, a hősi halált halt nemzeti hősökhoz méltó élet felvállalásának erkölcsi követelménye, miközben a keresztes háború vívásának retorikai fordulata, illetve a civilizáció, a jog és az igazságosság védelme a barbár népekkel szemben mozgósító kép is feltűnik, illetve hazánkban a ‘mártír-nemzet’ szuggesztív költői képe is megjelenik Prohászka írásában, lelkesítő, gyújtó hangú beszédjeiben. A sort természetesen folytathatnánk még az egyes országok háborús és mozgósító propaganda-termékeit, vagy akár csak politikai sajtóját elemezve. A kollektív-agresszív lelkesedés mellett, amint azt láthattuk, a háborús várakozás generálta feszült légkör nyomása alóli felszabadulás,⁴⁹ az ellenség gyűlölete, de a félelem, a borzongás

⁴⁶ LORENZ i. m. 187.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ „Berlinben lármas tömeg vonult a kancellária épületéhez; az emberek, többségükben közép-osztálybeliek, »lelkesültségről« beszéltek, ám ezen az estén az együvé tartozás érzése volt a legfontosabb.” WATSON i. m. 80.

⁴⁹ „Az elmúlt napok szörnyű várakozása és kétségei után sokan úgy érezték, hogy végre »le hull róluk a rettenetes nyomás«”. Uo.

és akár a rettegés is jó táptalajnak bizonyult a harci mozgósításra, ha az az ezerarcú, de egy irányba ható manipulatív propaganda hatása révén vagy a tömeghisztéria nyomán átsapott az említett lelkesedésbe. Komplex pszichés és érzelmi folyamatok ezek, amelyekben a lelkesültség az ország megvédésére való eltökéltségben öltött formát,⁵⁰ de amelyekben a pusztulástól és az egyéb valós vagy vélt ellenséges fenyegetettségektől való rettegés⁵¹ is hamar futótűzként terjedt, s amely érzések és pszichés folyamatok egymást erősítve és egymásba átváltva így együtt jellemezték az emberek lelkivilágát a világtörténelem legnagyobb akkori világgégsége küszöbén, illetve inkább már annak közepette. Az „ellenséges aranykocsi konvojok” széles körben elterjedt légből kapott agyrém meséje⁵² nem is annyira mosolyra fakasztó groteszk voltában, hogy milyen irracionális, buzgó és eszement dolgokra készítette a lakosságot (tüzet nyitottak például az ellenségesnek hitt folyami tutajokra is, ha azok nem voltak hajlandók parancsra megállni, miközben azokat nem lehet csak úgy lefékezni), hanem inkább a közösségi agresszív lelkesedés személyes szorongásokat kompenzáló jellegére is rámutat, amely szolidaritásérzésre a kormányoknak és a központi hadi vezetésnek szüksége volt a háborús buzgalom és kitartás fokozásához, s azt csak táplálniuk, fenntartaniuk és megfelelő irányba kellett terelniük.⁵³ A német nép mindenféle

⁵⁰ Németországban „a középosztálybeliek nem annyira lelkesek voltak, inkább eltökéltek és készek arra, hogy szolgálják a nemzet érdekét, ami akkor, [1914 – F. J.] augusztus 1-jén azt jelentette, hogy megvédjék országukat az oroszok támadásától.” Uo. 81.

⁵¹ Watson sokrétűen mutatja be a félelem különböző tárgyait, okait és megjelenési formáit a Nagy Háború kezdetén. Csak néhány ilyen megfogalmazást idézünk itt, hogy visszaadhassuk a közérzületet: „A személyes félelmek és aggodalmak mellett ott volt a fenyegetettség mindent átjáró érzése; a félelem, hogy az egész társadalom bajban van. Ez az érzés az Osztrák-Magyar Monarchiában – mint láttuk – sokfelé már a Ferenc Ferdinánd meggyilkolása utáni napokban megjelent, s csak erősödött a háború kitörése után.” Uo. 83. A Monarchiában lavinaszerűen terjedő, teljesen ellenőrizhetetlen szóbeszéddek nyugtalanították a lakosságot, németeknél pedig a helyzetet csak rontotta a kormány figyelmeztetése, hogy orosz tisztek és ügynökök léptek az országuk területére. A németeken eluralkodott a kém- és (ivóvízkészlet-, vasút- és távíróvonal-) szabotázsizisztéria, s például a kísértet-repülőgépektől való félelem, de rettegtek a terroristáktól is. Uo. 84. A határmenti területeken és az etnikailag vegyes lakosságú vidékeken volt a leggyötrőbb az emberek szorongása, írja Watson. Uo. Se szeri, se száma nem volt a különböző rémlátomásszerű jelentéseknek és az azok alapján létrejött lelkes öntevékeny lakossági akcióknak (ld. pl. „ellenséges arany-autókonvojok” históriáját, groteszk agyrémét). Uo. 84–86.

⁵² „Képtelennél képtelenebb hírek keringtek, az emberek hitelt adtak a leghihetlenebb dolgoknak. Mindjárt a mozgósítás első napjaiban híre járt, hogy a franciák 27 autón aranyat szállítanak Oroszországba, így minden autó feltartóztatandó. De fel kellett tartóztatni minden autót felsőbb rendeletekre is, mert minden sietős dolog emberben kémet sejtettek.” GOTTFRIED Barna – HENZSEL Ágota (szerk.): *Kiss Ernő I. világháborús visszaemlékezései*. Nyíregyháza, Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, 2015. 11. <https://goo.gl/vhLu6F>

⁵³ Az „aranykocsi” légből kapott meséje és a lakosság erre irányuló cselekvése (torlaszok állítása, a gyanúsnak vélt közlekedési eszközök fegyveres feltartóztatása) megmutatják azt, hogy az „emberek helyt akartak állni az új helyzetben”. „Az eszement, de buzgó cselekvést részben me-

osztály- és vallási, faji és helyi kötődésbeli különbségeken túllépve egységesen lépett be a háborúba, az egész nemzetet egységbe kovácsolta a veszedelem.⁵⁴ Működött tehát a kollektív agresszív lelkesedés „ösztön”-mechanizmusa, pontosabban ingerreakciója, amelyet a fenyegetettség generálta félelemérzet és a védekezés közösségi élménye együttesen váltott ki, s amelybe számos eszmei elem is vegyült, mégpedig *vallásos* formában is. A vallásos formában vagy köntösben megjelenő háborús lelkesültség általános jelenségnek volt tekinthető ezen években. Egy német és egy magyar példát szeretnénk erre hozni. 1914. augusztus 1-jén, amikor a berlini császári palota körül az egybegyűlt tömeggel délután 5 óra tájban közölték, hogy az uralkodó elrendelte az általános mozgósítást, „egy pillanatra néma csend támadt”, „aztán néhányan éljenezni kezdtek, mások rázendítettek a *Die Wacht am Rheinre* – de nyilván nem volt véletlen, hogy ezúttal a lutheránus zsoltárt énekelték a hazafias dal helyett: Erős vár a mi Istenünk, / Jó fegyverünk és pajzsunk. / Ha ő velünk, ki ellenünk? / Az Úr a mi oltalmunk.”⁵⁵

Magyar példaként a nagyhatású gondolkodó, a székesfehérvári püspök, Prohászka Ottokár 1914-ben és 1915-ben a vallásos és a háborús lelkesülés összefüggéseiről mondott beszédeit és megjelent írásait hozhatjuk. Ez nála az egyik központi gondolati összefüggés, vagyis, hogy miként lehet és kell a háborús lelkesültséget vallásos értelemben vett lelkivé formálni, abba szublimálni oly módon, hogy lelkileg és morálisan helyesen álljanak így helyt az érintettek (katonák és otthon maradottak) a nagy világégésben. Mivel ezeket a passzusokat másutt már alaposabban elemeztük, így hadd álljon itt most tőle minden kommentár nélkül néhány beszédes idézet, megjegyezve azt, hogy hozhattunk volna számos másikat is a prédikációiból, beszédeiből:

Az ilyen lelkület is lelkesülés lesz, melyben egy más lélek száll meg, melynek mi is csak orgánumai vagyunk, s mely szintén mint izzó, hevülő bátor öntudat jelentkezik e világban s hasonlóképpen tettekbe, ez esetben az etikai jószág tetteibe öltözik. *A harcok lelkesülésére feleljünk a szentség lelkesülésével!* E kettő ellentmondásnak látszik; de csak látszik, mert forrásuk közös, mely a lélek, az Isten mélysége, melyből a lelkesülések feltörnek, mint lávafolyamok, vagy ha úgy tetszik, felgyöngyöznek, mint vízgyöngyök s buborékok és elvégzik munkájukat.⁵⁶

nekülésnek érezték más személyes szorongásoktól, részben pedig megélték általa, hogy maguk is tevékeny részt vehetnek a veszély elhárításában – de a történet mindenekelőtt azt mutatja, hogy a közösséggel való azonosulásban és az együttesen tett lépésekben látták a biztonság zálogát. A kormányoknak e szolidaritásérzés megszilárdításában és irányításában való eredményessége fontos szerepet játszott az osztrák-magyar-német háborús buzgalom és kitartás fokozásában”. WATSON i. m. 86.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo. 80.

⁵⁶ PROHÁSZKA Ottokár: A háború lelke, Mi a harcok lelke? In: PROHÁSZKA Ottokár: *Korunk lelke*. Budapest, Szent István Társulat, 1928. [a továbbiakban: PROHÁSZKA (1928b)] 106.

A lélek mélységeiből meleg, tüzes érzések szakadnak föl s az *áldozat s a hősiesség lelkét lehelik*. Egyszerű fiaink hősök lesznek, kik beszélni nem, de tenni tudnak, kikenél csak egy gondolat járja: küzdeni s győzni s ezért mindent, önmagukat is odaadni.⁵⁷

A népszerű lelkesülés, mely lobogó zászlók alatt vonul föl győzni és halni, eszményiségének úgy ad kifejezést, hogy mondja: vért s életet a szabadságért, nemzetünkért és hazánkért, s ezekben a hősökben a szabadság, a nemzet és a haza mint felsőbb érték s mint parancsoló hatalom nyilatkozik meg, melynek hódolni dicsőség s melyért életet adni sem sok. Ez a felsőbb s parancsoló eszményiség bennünk van, de jobb nálunknál; bennünk van, de fölöttünk áll; bennünk van, de úgy, hogy általa mi tartozunk máshová, – általa mi vagyunk egy felsőbb, szellemi világba bekapcsolva, mely az örök igazságok, az erkölcsi követelmények s az eszményi szükségletek alakjában s azok erejével nyúl belénk s követeli, hogy azokhoz szabjuk életünket s azok mértéke szerint hozzuk meg áldozatainkat. Csodálatos egy darab világ, egy darab mennyország ez bennünk!⁵⁸

A pesszimisták, kik ötölnek-hatolnak, s az intellektuellek, kik kritizálnak s kifogásolnak, ilyenkor szétrebbenve meghúzzák magukat, mint az ijedt tücsök, mikor az eke széthasogatja az őszi tarló rögeit. Ezeké az okoskodás s a tehetetlenség; de az egészséges s erőteljes néprétegekben a küzdelmek lelke mint bizalom, bátorság s hősiesség jelentkezik, s ezek nem avult fogalmakat, nem fáradt gőzt, hanem friss életerőket, friss, dagadó s azért repesztő érzéseket állítanak bele a világba s azokkal csinálnak is új világot! Úgy látom, hogy ez az emberfölényes erő ébred fel a történelem nagy korszakaiban, – ez ébred fel s küzd a mostani világháborúban is. Ez az erő természetes, hogy a küzdő népek ereje; de azért valahogyan mégsem az övék, nem az övék, ahogyan őket ismerjük s látjuk az élet napszámában, – nem az övék, ahogyan bemutatkoznak közönségesen előttünk, hanem az egész fajnak erőkészlete az, melyet még fel nem élt, s mely a múltból jutott rá, hogy a gondviselés tervei szerint jövőendő történések mozgató erejéül szerepeljen.⁵⁹

Szinte meglepő, hogy mennyire más a hősnek, mint e hőst megsirató, kételkedő s kétségeesett léleknek a hangulata. A hősben a lélek, a siratóban a depresszió, tehát a lelketlenség dolgozik. A hősben az akciónak életnövelő s kedvet fokozó temperamentuma, a megsiratóban pedig az erőszak győzelmének gyásza uralkodik; a hős pozitív, a siratója negatív; a hős terem s érvényesül, a siratója pedig csak hült nyomokat s csatavesztést lát.

⁵⁷ PROHÁSZKA Ottokár: Háború és vallás. [1915] In: PROHÁSZKA Ottokár: *Korunk lelke*. Budapest, Szent István Társulat, 1928. [a továbbiakban: PROHÁSZKA (1928c)] 115. Eredetileg az írás megjelent a *Kelet népe* 1915-i évfolyamában.

⁵⁸ PROHÁSZKA Ottokár: A hősiesség lelke. [1914] In: PROHÁSZKA Ottokár: *Korunk lelke*. Budapest, Szent István Társulat, 1928. [a továbbiakban: PROHÁSZKA (1928d)] 107. Székesfehérváron tartott előadás, mely *A háború lelke* c. kötetben jelent meg.

⁵⁹ PROHÁSZKA Ottokár: A néplélek kinyilatkoztatása. [1914] In: PROHÁSZKA Ottokár: *Korunk lelke*. Budapest, Szent István Társulat, 1928. [a továbbiakban: PROHÁSZKA (1928e)] 110. Eredetileg megjelent az *Alkotmány* 1914-i évfolyamában.

A hősnek szeme ragyog, gyászolójának szeme pedig könnybe lábad; a hős felszabadul s elmegy országába, a siratója pedig itt marad s zárt kripták ajtaja előtt kuporodik.⁶⁰

Nézzük meg a továbbiakban azt, hogy mi jellemzi még a korábban előadottakon túl a lelkesedő kollektív agressziót, továbbra is a politikai antropológia szintjéről tekintve a kérdést. Az eddig tárgyalt kollektív viselkedési forma ugyanis nem ad még minden fontos politikai jelenségre, magatartásra választ, úgy mint a fegyverkezési lázra, vagy egyes népek közötti kialakuló háborús gyűlölködés létrejöttére békeidőben. Hogyan magyarázhatók ezek politikai antropológiai, illetve pszichológiai alapjai?

Eddig az említett emberi ingerreakciót majdhogynem a jelen időben vizsgáltuk, azaz egy bármikor bekövetkező támadás árnyékában, a „kvázi-azonnali” idődimenzióban. Az „előrelátás és a képzelet tehetségével megáldott ember nem csupán a jelen levő vagy az emlékei révén felidézhető veszélyhelyzetekre képes reagálni”⁶¹ – írja Erich Fromm –, hanem azokra is, amelyek az elgondolásai szerint a jövőben fogják érni – mutat rá. Azon képessége tehát, hogy a reál lelkedő vélt vagy valós veszélyt előre lássa, vizionálja, újabb elemmel bővíti az elmondottakat, s a jövőbeli dimenzióba emeli a kollektív-agresszív lelkesedést, mivel az ember így egy távolabbi jövőben bekövetkező lehetséges ellenséges támadásra készülhet, illetve adott esetben hergelheti magát a védelemre berendezkedésre, illetve a fegyverkezésre és győzheti meg magát arról, hogy ez nemcsak szükséges, hanem felettébb nemes dolog. Jól ismerik az agresszió ezen jellemzőjét a vezető politikusok és a hadvezérek, akiknek számításai javarészt a jövőbeli fenyegetésekre vonatkoznak.⁶² Ha egy politikai közösség fenyegetve érzi magát, függetlenül attól, hogy létezik-e ezen közvetlen veszély vagy sem, akkor a védekező agresszió mechanizmusa szükségképpen beindul.⁶³ Fromm-mal tehát tételszerűen leszögezhetjük, hogy az ember azon képessége, hogy „jövőbeni fenyegetéseket is képes előre látni, agresszív reakciói számának növekedéséhez vezet”.⁶⁴ Az ember tehát rávehető vezetői által olyan jövőbeli fenyegetettségek észlelésére, amelyek a valójában nem is léteznek. Fromm azt állítja, hogy a „modern kor háborúinak többségét ilyesféle propagandával készítették elő, a néphe beleplántálták a veszély, a fenyegetettség képzetét, megjelenítették előtte a pusztítás rémét, amivel felélesztették az állítólagos fenyegető nemzettel szembeni gyűlöletet”,⁶⁵ miközben valójában – írja – gyakran nem fenyegetett semmilyen

⁶⁰ PROHÁSZKA Ottokár: Világosság és vigasz. [1914] In: PROHÁSZKA Ottokár: *Korunk lelke*. Budapest, Szent István Társulat, 1928. [a továbbiakban: PROHÁSZKA (1928f)] 119. Eredetileg megjelent az *Élet* 1914-i évfolyamában.

⁶¹ FROMM i. m. 284.

⁶² Uo. 285.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo.

veszély. Fromm ezután rámutat a háborúk kirobbantásának mélyén fekvő gazdasági indokokra:

A vezetőknak nem könnyű rávenni népüket, hogy vért ontsanak, és vértiket ontsák csak azért, mert az iparnak olcsóbb nyersanyagra és munkaerőre vagy újabb felvevőpiacokra van szüksége, különösképpen a francia forradalom óta, amikor is a kisebb zsoldoscsapatokat a nagy létszámú, polgári lakosokból verbuvált hadseregek váltották fel.⁶⁶

Ezért a kormány azt akarja elérni, hogy a lakosságon úrrá legyen a fenyegetettség érzése, mert akkor „képes lehet mobilizálni a normális biológiai védekező reakciókat.” Továbbá e fenyegetettségre utaló jóslatok önbeteljesítőek: „a háborúra készülő agresszor a megfelelő válaszlépések megtételére kényszeríti a megtámadni kívánt ellenfelet, amely ezáltal »igazolja« az állítólagos fenyegetésről elterjedt híreket.”⁶⁷ Talán nem tévedünk, ha ezt – Fromm szavaival élve – az „agymosás következtében fellépő védekező agresszorként”⁶⁸ viselkedés mechanizmusát visszaigazolva látjuk az első világháborút megelőző években, évtizedekben. A védekező agresszió megértéséhez még tudatosítani szükséges azt, hogy az emberek vitális érdekei szélesebbek, mint az állatoké, márpedig az ember, amiként az állat is, védekezik, ha vitális érdekeit fenyegetve érzi. Az embernek nemcsak fizikailag, hanem lelkileg is túl kell élnie a veszélyt. A cselekvőképességéhez jól körülírható lelki egyensúlyra van szüksége, ekképpen minden olyan dologra, amely a lelki egyensúlyának fenntartásához elengedhetetlen, ugyanúgy feltétlenül szüksége van a vitális érdekei körén belül, mint a testi épesség fenntartásához szükséges tényezőkre. Az embernek alapvető vitális érdeke fűződik ahhoz, hogy megtartsa azt a vonatkoztatási keretet, amelyben él és értelmezi magát, cselekvőképessége és végső soron önazonossága is ezen alapul – írja Fromm. Amennyiben olyan eszmékkel találkozunk, amelyek ezt a vonatkoztatási keretet megkérdőjelezzik, ugyanúgy reagál ezekre, mintha más, testi integritását, fizikai fennmaradását érintő vitális érdekeit érné fenyegetés. Fromm azonban folytatva elemzését rámutat arra, hogy az embernek nem csupán erre a vonatkoztatási keretre van elementáris szüksége, hanem az érzelmi egyensúlyához olyan dolgokra, eszmékre is szüksége van, „amelyek felé áhítattal fordulhat”.⁶⁹ Ezek lehetnek „értékek, ideálok, ősök, az anyaföld, a haza, az osztály, a vallás vagy egyéb –, mindet szentségnek kijáró tisztelet övezi”.⁷⁰ Az első világháború első éveiben jelen volt a vallásosnak és a – szakrálisan kezelt – profánnak ilyenfajta keveredése,⁷¹ amely érvelési módot nem könnyű mai gondolkodásmódunkkal

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo. 286.

⁶⁹ Uo. 287.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Vö. GYÓNI Géza: *Levél nyugatra*. „[...] Halljátok: sorsunk egy marad a földön, / Míg csak

megérteni, vagyis az evilági eszmék és értékek vallásos áhítattal, átszellemültséggel és átlelkedültséggel való megközelítését.⁷² Ehhez természetesen érdemes szem előtt tartani azt, hogy a hadviselő országok zöme még magát kereszténynek tartotta, így a vallásos érvelés, retorika önmagában jelentős lelkesítő és mozgósító erővel bírt e korban. A háborút övező lelkesítő beszédekben egyes vallásos értékek tehát egyrészt – furcsa módon – evilági alakot is nyertek, míg az evilági értékek (vér, föld, haza, hősiesség, lelkesültség, áldozatvállalás, bajtársiaság, testvériség stb.) pedig közvetlenebbül szakrális töltetet kaptak. Prohászka Ottokár 1914–1915-ben mondott beszédei ékes bizonyítékként szolgálnak erre, amelyeket már volt módunk alaposabban elemezni. Ez olyan következménnyel járt, hogy a háború pozitív vallásos következményei kerültek kiemelésre, így XV. Benedek pápa békekezdeményezései hazánkban természetlen talajra hullottak eleinte katolikus körökben is.

Itt az ideje annak, hogy Konrad Lorenz és Erich Fromm agresszióra vonatkozó gondolatainak kifejtése után a filozófiai politikai antropológiára, s különösen a háborús védekező agresszióra vonatkozó konzekvenciákat levonjuk. Azt láthatuk, hogy az ember, a lakosság háborús propaganda eszközökkel hozható olyan lelki állapotba, amelyben e tényezők fennállta esetén az agresszív-kollektív védekező mechanizmusa aktiválódik, továbbá olyan eszmék fenyegetettségének érzetét keltve is előáll ez, amelyek felé áhítattal fordul. Következésképpen nem csupán a haza megtámadásának közvetlen veszélye esetén jön létre ez a maga-

Krisztusra kereszt vár és börtön. / E földet s mit rajt teremt a zseni, / Paraszterőnek kell megvédeni. / Mert elsodorja véres áradat, / Ki vérengzők közt védtelen marad / És hová kéne, hogy elbujjatok, / Ha idevárnánk – azt a nyugatot! [...]” (Przemysl, okt.) Továbbá GYÓNI Géza: *Petőfi lelke*. „[...] Hurrá, testvér, csak most szorítsd még, / Rontsunk reájuk énekelve! / Velünk az Isten s minden szentség, / S velünk harcol Petőfi lelke. / S ha úgy akarja Végzet-úr / S rablók golyója minket is talál, – / Hurrá, testvér, a mennyországban is / Petőfi lelke vár! [...]” (Przemysl, November) <https://goo.gl/9fJ1tt>. Gyóni Gézát a verseit közreadó kiadó így méltatja 1941 májusában a kötethez írt előszavában: „A magyar költészetnek egyik legnagyobb csillaga Gyóni Géza. Akkor ragyogott fel a magyar égen, amikor vasban, vérben állott a nemzet: a világháború idején. Fényéből a magyar katona, a magyar vitéz és a vágyódó magyar szív szerelmes dala sugárzott a magyarságra. A világháború egyetlen magyar költője Gyóni Géza. Ő adott hangot a magyar katonának, a magyar vitézségnek, a magyar erőnek.” GYÓNI Ferenc (szerk.): Gyóni Géza összes versei. Budapest, MEFHOSZ, 1941. <https://goo.gl/58Rzo6>

⁷² Vö. GYÓNI Géza: *Dicsőség a Magasságban*. „Adjátok rám papi palástom, / Amelyet egykor elvettem, / A fegyvert most lábhoz bocsátom. / Kik jártunk a vér mezein, / Egyek leszünk ma, véreim, / E buzgó Isten-tiszteletben. / Oltáraink a barna dombok; / Oltárlepek bíbora: vér, / Mely szent harcunkon bőven omlott. / Szent vér és minden csöppje boldog, / Mert hű szivekből hiven csorgott / A Hazáért és az Istenért. / Szálljon a füstölők tömjéne. / Orgonánk: ezer érc-torok. / Ez az Ítélet nagy miséje: / Rabló ellenség dőghalálát / S a szabadulás szent óráját / Zengjék ma hősi kántorok: / Dicsőség a magasságban, – / Dicsőség az erős Istennek. / Isten földje ringassa lágyan / Testvéreink, a hősoket, / Kiket villáma döntöget / S kik már a harcban elpihentek. [...] / Szálljon a füstölők tömjéne; / Szóljon ezer ágyú-torok. / Ez az Ítélet nagy miséje; / Szentvíze: vér, virága: béke – / S magyar Kanaán szent földjére / Vezetnek égi pásztorok.”

tartásforma, hanem annak pusztán vélelmezett észlelése esetén is, sőt, bizonyos olyan eszmék megtámadtatása esetén is, aminek révén az ember saját magát, hazáját vagy civilizációs-morális közegét érzi fenyegetve, s amelyek épségéhez vitális érdeke fűződik. Az ezeket igazoló példákat az első világháború politikai kontextusából vettük. Rejtélyes módon a háborút éltető, vagy annak lelket emelő aspektusaira rámutató gondolkodók olykor a háborús vérontást – minden borzalma ellenére – a nagy és végső békére vezetőnek vélték látni,⁷³ amely adott esetben – realizisztikusan – a sírban lelt békét jelentette a háborúban elhunytak számára, máskor azonban a béke közelebről meg nem határozott módon való eljövételét a kivívott igazság, illetve a megbosszult igazságtalanság (orgyilkosság) eredményeképpen létrejövöként vizionálták.⁷⁴

A kormányzati propaganda által generált, védekezésnek szánt, tulajdonképpen megelőző agressziót sokszor nem előzte meg semmiféle valós közvetlen fenyegetés. Jó támogató közegbe került e kollektív-agresszív viselkedés, minthogy a közérzés szerint nagy hiány mutatkozott már az „áporodott szagú hosszú békeévek” után a lelkesedést generálni képes hősiesség erények feszültség-levezető gyakorlására, különösen, ha ezt még a vallásos gondolatiság hatotta át. Ez utóbbi, talán akaratlanul is, a legnemesebb eszmékkel és értékekkel itatta át az alantas hatalmi szándékok által gerjesztett háborús machinációkat. Talán sokan csak a háború borzalmát kívánták enyhíteni a vallásos szóhasználatával, de mások valójában a háborús öldöklést szívtották a vallási értékekre való hivatkozásokkal, azok hathatós szerepeltetésével. A teljes pusztító valójában mutatkozott meg tehát az, hogy miként képesek a vallási eszmék, ha torz módon hamis emberi ideákat szolgálnak (a vér, a föld, a hősiesség, illetve a haza háborúra szító szakralizálása révén) a szóban forgó agressziófajtaival társulva a háborús öldöklést támogatni. Mindennek semmilyen köze sincs a krisztusi evangéliumi tanításhoz, de még a klasszikus természetjogi tanhoz sem, hiszen torz az antropológia és a belőle fakadó politikai cselekvés.

⁷³ A sok lehetséges Prohászka-idézet közül most csak kettőt hivatkozunk: „Borzasztó munkát végzünk, olyat, melyet voltaképp szégyenlünk, melyet csak a végső szükség, a védelem ösztöne kényszerít ránk, – elviseljük a harcok veszteségeit, leszámolunk keserveinkkel; de mélységesen átérezzük azt is, hogy mindez a harc és küzdelem csak egy nagyobb, közös jóért folyhatik, – hogy mindennek az áldozatnak csak akkor van értelme, ha egy felsőbbrendű, általános jóért, az emberiség legnagyobb javáért hozzuk meg: ez a legfőbb jó, a karácsonyi, krisztusi béke.” PROHÁSZKA Ottokár: „Jöjjön el a te országod!” [1914] In: PROHÁSZKA Ottokár: *Korunk lelke*. Budapest, Szent István Társulat, 1928. [a továbbiakban: PROHÁSZKA (1928g)] 133. Eredetileg megjelent az *Élet* 1914-i karácsonyi számában. „Ha már vér öntözi a földet, akkor fakadjon ki belőle a béke olajága! Ezzel a vággyal nézek föl az égbe, – ezzel a vággyal lelkemben szemlélem azt a szinte megrendítő – oly fölséges – látomást: a harcterek fölött lebegő karácsonyi angyalt, s e vízió benyomásaitól ihletve adok vágyamnak kifejezést, mikor epedve mondom: Úr Jézus... jöjjön el a te országod!” Uo.

⁷⁴ „[...] Ami most készül, szent leszámolás lesz / S nyugalom, áldás, béke a Jövőnek. / Virágos ékes fegyverünk nyomában / Nagy Békeország vasfalai nőnek. [...]” GYÓNI Géza: *Ferenc Ferdinánd jár a hadak élén*. (Szabadka, 1914. júl. 30.)

A magyar származású Emery Reves (Révész Imre) *A béke anatómiája*⁷⁵ című művében olyan ütősnak szánt állításokat fogalmaz meg, amelyek jól kifejezik korának közgondolkodását:

De attól kezdve, hogy a keresztény egyházak hűtlenekké váltak egyetemes küldetésükhöz és nemzeti egyházakká alakultak át, amelyek a nacionalizmus pogány, törzsi ösztöneit szolgálták ki, a kereszténység befolyása lényegesen gyengült a nyugati világban. A keresztény egyházak világi érdekek kedvéért cserbenhagyták erkölcsi tanaikat és meghódoltak az emberi ösztönök vulkanikus ereje előtt, amely féktelen erővel pusztít el mindent, hacsak pusztításának egyetemes érvényű törvény útját nem állja.

*A kereszténység örök örvényű (sic!) és az emberi művelődés érdekeit szolgáló két tulajdonsága egyisten hite és univerzalizmusa volt. Az a tanítás volt a legforradalmibb eszme az emberiség történelmében, amely szerint mindenember (sic!) egyenlő Isten szeme előtt és mely azt hirdette, hogy a világot egy Isten kormányozza minden emberre nézve kötelező törvényekkel.*⁷⁶

Minden ember Isten előtti egyenlősége, azonos méltósága, s a kereszténység ebből is fakadó univerzalizmusa tehát az, amelyet Révész Imre szerint a kereszténység elhagyott. Politikai síkon pedig – írja – „a nacionalizmus hamarosan azonossá lett a kereszténységgel és az egyes országokban a nemzeti politikát egyben keresztény politikának is tekintették, ellentétben a liberális és szocialista irányzatokkal.”⁷⁷

A nemzeti közjó meghatározása tehát szerinte a nacionalizmust eredményezte, s egyes országokban a nemzeti egyházak nacionalista politikát vittek. Azáltal – írja, hogy a kereszténység, a keresztény egyházak feladták eredendő univerzalizmusukat, „eltértek a kereszténység legalapvetőbb tantételétől és ezt ma már legfeljebb névlegesen vallják magukénak”. Majd a következő bizonyítékot hozza: „Háború idején, amint annak ismételt tanúi voltunk, katolikus papok és protestáns lelkipásztorok egyaránt buzgón imádkoztak a saját nemzetükhöz tartozók dicsőségéért és a szembenálló nemzetek bukásáért, még ha azoknak a nemzeteknek a tagjai az ő egyházukhoz tartoztak is.” E végső bírálata lesújtó e gyakorlatról: „Nem mondhatunk mást, mint hogy ez a magatartás a legteljesebb mértékben ellentétes azzal az eszménnyel, az egyetemes kereszténységgel, amelynél másik magasabbat az emberiség soha nem ismert.”⁷⁸ A nemzeti keresztény egyházak Révész szerint főleg abban tagadták meg a kereszténység

⁷⁵ Emery REVES: *The Anatomy of Peace*. New York–London, Harper & Brothers Publishers, 1946. <https://goo.gl/4i7KWx>. Magyarul ld. RÉVÉSZ Imre: *A béke anatómiája*. Budapest, Kálldor György Könyvkiadóvállalat, 1947.

⁷⁶ RÉVÉSZ i. m. 75–76.

⁷⁷ Uo. 76.

⁷⁸ Uo. 77.

egyetemességét, hogy a „Ne ölj” parancsát csak a saját nemzetükre tartották érvényesnek, de nem úgy a másik nemzet tagjaira nézve, akiknek fiait háborúban erényes és az egyházak által megáldott dolog volt megölni, pedig esetleg éppen egyugyanazon egyházhoz tartoztak. A passzust a kötet érvelésében betöltött fontos szerepe miatt a maga egészében hivatkozunk:

Egyetlen erkölcsi elv sem lehet egyetemes, erkölcsnek, de még csak elvnek sem lehet nevezni, ha csak az emberek körülhatárolt, másoktól elválasztott csoportján belül érvényes. A »Ne ölj« parancsa nem jelentheti azt, hogy bűn, ha a saját nemzetemhez tartozó embertársamat ölöm meg, de a keresztény egyházak áldásával kísért erény, ha háborúban megölöm a velem egy hiten levő embertársamat, aki történetesen egy másik nemzet-állam alattvalója. Egyetemes érvényű erkölcsi elvek ilyen magyarázatát másnak, mint felháborítóknak, nem nevezhetjük.⁷⁹

A kereszténység egyetemes erkölcsisége révén, amely szerint mindenki Isten előtt egyenlő, s mégpedig Isten képére és hasonlatosságára teremtettségében,⁸⁰ nem szabadott volna előfordulni annak, hogy keresztény népek között világháború robbanjon ki. A kereszténység teológiai antropológiája szerint mindenki Isten gyermeke, így az emberek, a népek és a nemzetek egymásnak testvérei, következésképpen egymásnak nem lehetnének háborús ellenségei. Ehhez egyáltalán nem szükséges Révész Imre kötetét olvasnunk, hanem sokkal inkább szükségesebb lett volna a Katolikus Egyház feje, XV. Benedek pápa első világháború alatti tevékenységét szemügyre venni, s annak akkor hitelt adni és követni. Üdvözlendő, hogy napjainkra már vaskos monográfiák dolgozzák fel a Nagy Háború alatti béketevékenységét, amely rendkívül kiterjedt volt és korát megelőzte. A Katolikus Egyház tehát a pápa révén nemcsak megőrizte eredeti küldetését, hanem prófétainak is bizonyult sok tekintetben, sajnos sokszor éppen a nemzeti egyházak ellentétes irányú tevékenységét ellenpontozva. Talán nem tévedünk tehát, ha úgy véljük, hogy a vallási elemekkel is átszótt háborús lelkesedést közvetlenül vagy közvetve tápláló nemzeti egyházakhoz tartozó, s nemzeti (vagy éppen nacionalista) politikát folytató személyek tevékenysége, minden jobb szándékuk ellenére, még akkor is, ha a vallási dimenzióba szublimálták a háborús borzalmakat, az következményeiben ellentétes volt a hiteles keresztény tanítással, s ez sajnos áll – hogy egy emblematikus és nagyhatású gondolkodót említsünk – Prohászka Ottokár 1914–1915-ös háborút érintő írásainak többségére is. Lehet természetesen történelmietlenséggel vádolni az efféle megállapítást, azonban úgy látjuk, hogy nem az emberi vagy a vallásos elemet kellett volna meglelni a világháború borzalmaiban, hanem véget kellett volna vetni a háborús uszításnak és magának a háborúnak, mert az ellentétes a közjőval. A háborúra vezető nemzetkormány-

⁷⁹ Uo.

⁸⁰ Vö. uo. 79.

zás éppen ezért rossz és nem pedig jóra tartó kormányzás. Visszautalnánk most Ferenc József háborús proklamációjában leírtakra:

A gondviselés másként határozott. [...] Fegyveres erővel kell tehát államaim számára a belső nyugalom és az állandó külső béke nélkülözhetetlen biztosítékait megszereznem. Ebben a komoly órában tudatában vagyok elhatározásom egész horderejének és a Mindenható előtti felelősségnek. Mindent megfontoltam, mindent meggondoltam. Nyugodt lelkiismerettel lépek a kötelesség útjára. [...] És bízom a Mindenhatóban, hogy fegyveremnek adja a győzelmet.⁸¹

Ennél pontosabb korrajzot, kortünetet nemigen lehetne adni arról, hogy miképpen értheti félre egy katolikus keresztény uralkodó a kormányzati kötelességét, a haza közvetlen fizikai fenyegetettségének és a békére vezető kormányzás mibenlétét, a béke felelős védelmét, a honvédő háború mibenlétét és nem utolsósorban a kereszténységben Krisztus által előírt erőszakmentességet és ellenségszeretetet. Azt is hozzá kell azonban feltétlenül tennünk, hogy az igazságos háború korának katolikus természetjogi doktrínájának formálisan talán megfelelő a hadüzenet, csakhogy ez a tan manapság már tarthatatlanul tágran értelmezi a támadó háború lehetőségét, és az sem állítható, hogy szükségszerűen meghaladhatatlan volt a Nagy Háború kitörésének előestéjén. Nem is beszélve arról, hogy a hadüzenet igazi oka voltaképpen nem a trónörökös elleni merénylet volt, hanem az csak az egyik ok volt a többi között.

Az első világháború kitörésére adható magyarázat egy kereszténynek mondott Európában tehát nem lehet evangéliumi értelemben vett keresztényi indokoltságú, hanem sokkal inkább annak olyan nemzeties vagy nacionalista olvasata, amely voltaképpen nemzeti politikai érdekeket szolgál, és amely a háborús mozgósításban felhasználja a *kollektív-agresszív megelőző védekező viselkedést* kiváltani képes olyan keresztény eszméket is, amelyek – kiforgatottságukban – e szerep betöltésére alkalmasaknak bizonyultak. A háborús proklamációt is ilyen aktusnak lehetne tekinteni azzal a megszorítással, hogy a Monarchia nem volt egynemzetű, következésképpen a háborús proklamációt nem lehetett a nemzet preventív védelmeként felfogni, hanem csakis egyfajta igazságot szolgáló büntetőháborúként, másrészt nem lehetett szó a Monarchia közvetlen valós ellenséges háborús fenyegetettségéről sem. Mindez nem tudható, hogy mennyire tudatosult a Monarchia lakosaiban, amikor közülük sokan üdvözölték a háború kitörését. A kollektív háborús lelkesedés felülírja a racionális érveket. Az ellenségek, így az oroszok („muszkák”) különböző írott sajtóban és egyéb módon (versekben, satirikus lapok hasábjain⁸²) történő szapulása közben nem igazán tudatosulhatott talán az sem, hogy az oroszokat éppen az a Ferenc József hívta

⁸¹ Ischl, 1914. július 28. Ferenc József s. k. gróf Tisza István s. k. In: SZABÓ Dániel (szerk.): *Az első világháború*. Budapest, Osiris, 2009. 73–74.

⁸² Vö. „Az élclap leginkább az oroszokkal szembeni ellenérzéseket kívánta felfokozni, ami egy-

be 1849-ben a magyar szabadságharc leverésére,⁸³ amely uralkodóért most, az első világháborúban küzdenek Isten nevében, s aki leverette és megtoroltatta az említett szabadságharcot, s amelynek sikeréért annak idején Istent, a „magyarok Istenét” hívták segítségül a magyarok.

Nem tagadható tehát, hogy sajnos vezető keresztények, s köztük befolyásos katolikusok is áttételesen, s jobbára eszmei és erénybeli célok kitűzésével, szándékolatlanul, de szították a háborús konfliktust a vallási gondolatiságnak a háborús diskurzusba vagy annak kontextusába való belevonásával, s ezzel tulajdonképpen olyan énvédő kollektív agresszív magatartást generáltak, amely az első világháborús öldöklést táplálta. Ez sokszor abszurd módon úgy történt az első világháborúban is, hogy a gyűlöletet, mint keresztényietlen indítóókot próbálták száműzni az ölési magatartásból, de még talán az agressziót is talán, sőt, az ellenség megölését is vallásos cselekményként fogták fel.

Szent Ágoston és Szent Bernát mondatait visszhangozza E. J. Bosworth, amikor 1918-ban azt írja, hogy a „keresztény katona baráti lelkülettel sebesíti meg ellenségét. Szívében nem űzi őt a pokolba, és sohasem gyűlöli.” Egyes lelkészek – tudósít R. Coope – arra buzdították a katonákat, hogy amikor a szuronyt az ellenség testébe döfik, így szóljanak: „ez az én testem, mely értetek adatik”, majd pedig mondjanak szeretetteljes imákat.⁸⁴

Clairvaux-i Szent Bernát (1090–1153), aki a középkori lovagi ethoszt megalkotta és az igazságos háború tanának kimunkálásához nagymértékben hozzájárult nagyhatású hitszónoklataival, buzdító írásaival, valóban úgy ír „propagandisztikus” értekezésében a kereszties lovagoktól elvárt háborús ölési magatartásról, hogy azon érvelés a mai kor olvasója számára már-már zavarba ejtő, s nem

ben azt mutatja, a »muszkákat« tekintették a legfélelmetesebb, legközelebbi ellenségnek is. Ám a célkeresztben nem az orosz katona állt: a muszka vagy kozák harcos legtöbbször »csak« ostoba és kulturálatlan. Ellenben II. Miklós cár rendre úgy jelent meg, mint a Halál nagy barátja, vagy éppen maga a kaszás. Láthatjuk őt lóháton szemlélni, hogyan arat a halál, és hogyan rendezi kékbe a holttesteket a segítője; felbukkan katonai tömegsírrá vált harcmezőn Nobelkérdőjét követelve azon a címen, hogy ezreknek hozta meg az örök békét. Míg II. Vilmos letépi álarcát, hogy a csontvázképző Halált leplezze le a cár személyében. Igazán nevetségesség csak egyszer válik, mikor jegesmedvék vontatta szekerén maga megy a háborúba: a szekéren, nagyon elszánt arccal, egy hintalovon üldögélve. Az oroszellenesség másik vezérmotívuma az 1849-es párhuzamok erőltetése volt. E néhány karikatúra hőse »közhuszár Kerekes«, aki hol vénemberként a maga, hol nagyapja nevében áll bosszút – a helyzet abszurditását fokozva: Ferenc József oldalán – a cáron. Egyéni szinten a két emberöltővel korábban elrabolt lovakért, nemzeti szinten – mint a távolból megszólaló, a Kremlben őrzött honvédszászlók esetében – a levert forradalomért.” TAKÁCS Róbert: *Ellenségünk, a gyűlöletes – Karikatúra és háború II.* (Felhasznált irodalom: *Borsszem Jankó* 1914. második félévi számai) <https://goo.gl/Gmk6Ds>

⁸³ „Az oroszok ellen bevetették az 1849-es érzelmeket is: e fogás diszkrét bája az volt, hogy Ferenc József hű alattvalói [. . .] azon az orosz cáron akartak revansot venni, akit anno maga a császár hívott az országba a szabadságharc leverése érdekében.” TAKÁCS (2017) i. m. 30. Vö. GYÓNI Géza: *Petőfi Lelke*. Ld. 71. l.j.

⁸⁴ Dag TESSORE: *A háború misztikája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004. 88.

kevés következetlenséget rejt magában. A keresztes lovag, az ő megfogalmazásában ugyanis ítéletvégrehajtóként, Krisztus „bosszúállójaként” „nyugodtan öl”, gyűlölet, harag és gőg nélkül, mégis olyan bátran, mint az oroszlán, miközben a báránynál is szelídebb, ámbátor az Urat gyűlölőket, az ellene lázadókat utálja, s így ront rájuk a rohamban. A Krisztusért osztott halálnak semmi köze sincs a büntetthez – írja.⁸⁵

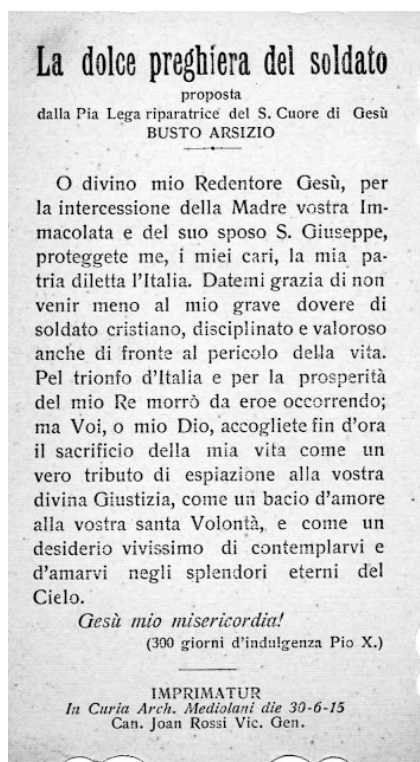
A bűnös szándékot eredményező agresszió (gyűlölet, harag és düh) nélküli, ámde bátor küzdés nyilván nonszensz kíváncsolt, ahol a kézitusa komoly szerepet játszott még, így az első világháború lövészárkaiban is, mert aki nem agresszíven küzd a harcban, az szükségképpen alul fog marad és így meg fog halni. Morális tekintetben pedig elmondható, hogy ha nem is agresszíven ölné a keresztény katona, akkor is embert öl, még ha háborús viszonyok között teszi is azt, s ha vallási megfontolások is kísérik tettét. (Szent Bernát hangsúlyozza, hogy nem büntett a keresztes lovag vallásos megfontolásokból háborúban történő emberölése, hanem éppen, hogy dicsőséges dolog, miközben még az önvédelemből történő emberölés sem helyes szerinte.⁸⁶) Ha nem agresszíven harcol tehát a katona, elszántan, a másik megölésének szándékával, akkor le fogják győzni, s legfeljebb „csak mártír” halott lehet, amely eshetőségre egyébként – a katonaimák tanúsága szerint – igyekeztek felkészülni lelkiükben a legnemesebb lelkiületű vallásos katonának. Az emberáldozat, az ellenség megölése az első világháborút kísérő hivatalos retorikában másodlagos szempontnak bizonyult. Nem az emberi élet megóvása és nem a béke megőrzése volt a kormányzás legfőbb célkitűzése.

Nemcsak az igazságos, hanem a szent vagy esetleg a keresztes háború retorikai fordulata is megjelent olykor a hadviselő országok propaganda sajtójában a Nagy Háborúban, azonban e szóhasználatnak nem igazán találjuk nyomát a korabeli vallásos irodalomban. Az igazságos és Isten által támogatott honvédő háborúban a – hajdanvolt keresztes lovagok eszményéből is fogant – keresztény katonától elvárt magatartáselemek a lövészárkokban nagy mennyiségben terjesztett szentképeken szereplő imákból, fohászokból, illetve az imakönyvekből rekonst-

⁸⁵ CLAIRVAUX-i Szent Bernát: A templom lovagjainak ajánlott könyv az új lovaság dicséretéről. [*De laude novae militiae*] In: VESZPRÉMY László (szerk.): *Az első és második keresztes háború korának forrásai*. Budapest, Szent István Társulat, 1999. 171., 174–175., 180–181. A „nyugodtan öl” fordulathoz a kötet szerkesztője megjegyzi, hogy e felfogás bár a keresztes háborúkkal egyre erősödött, mindig is voltak és maradtak bírálói, sőt „a 12. századtól a keresztes háborúk kritikájában hangjuk felerősödött [...]”. Uo. 174. 2. lj.

⁸⁶ Uo. 171–172., 174. Veszprémy László megjegyzi, hogy „Ágoston az egyén számára még az önvédelemből való emberölést sem engedte meg, ám a katonai szolgálat legfőbb veszélyét korántsem az emberölés lehetőségében látta. [...]” A „7–11. században a jogos háborúban való emberölésért is kiróttak valamiféle enyhe egyházi büntetést [...], érzékeltetve a keresztény gondolkodók soha meg nem szűnő dilemmáit a kérdést illetően.” Uo. 171. 7. lj.

ruálhatók.⁸⁷ A ‘keresztény katona’ erény-étosza az első világháborúban⁸⁸ nem különbözött jelentősen a keresztes lovagétól, bár ez utóbbit akkoriban sokszor egyfajta szerzetesnek is tekintették,⁸⁹ s esetleg talán a szent katonák⁹⁰ étosza hathatott, azonban ennek igazolása alapos kutatásokat igényel a korabeli katolikus szakirodalom, a tábori lelkészi szolgálat írott dokumentumainak, valamint az ifjúság formálódására ható akkori hittankönyvek áttekintésével. Egy elem mindenképpen változott a keresztes háborúkhöz érveléséhez képest: immáron nem pogányokkal, hanem az országukra törő ellenséggel, sőt a profán, azaz a



⁸⁷ „In alcuni musei invece è possibile trovare alcuni esempi del materiale devozionale distribuito in grandissima quantità nelle linee del fronte. Milioni di santini, cartoline e libri di preghiere furono stampati grazie al lavoro di alcune istituzioni religiose come la Santa Lega Eucaristica e l'Opera per la regalità di Nostro Signore Gesù Cristo. Immagini religiose, allegorie, preghiere e suppliche furono i soggetti principali che i soldati potevano vedere e leggere ogni giorno.” *La religione in trincea*. <https://goo.gl/QS8GZ7>

⁸⁸ Vö. a fenti ábrát. <https://goo.gl/zC8k21>

⁸⁹ „Nem is tudom, minek mondjam őket, szerzeteseknek-e vagy lovagoknak, hacsak nem lenne szerencsésebb a kettős elnevezés.” CLAIRVAUX-i Szent Bernát i. m. 181.

⁹⁰ Vö. Rino CAMMILLERI: *I santi militari*. Casale Monferrato, Piemonte, 1992.



nem vallásos sajtó szerint „civilizálatlan barbárokkal” küzdenek⁹¹ az igazságosnak tartott háborút folytatók. Olyan, a nemzetüket védő igazságosnak tekintett háborúról kell szólnunk, amelyet vélelmük szerint Isten támogat, vagy legalábbis támogatását, s áldását kéri, s abban bíznak,⁹² ami miatt beszélhetünk Isten által is elismert igazságért (ld. pl. Ferenc József háborús proklamációját), azaz ily módon – s talán nem tévedünk nagyot, ha így fogalmazunk – „szent ügyért” folytatott honvédő háborúról, következésképpen ilyen értelemben vett egyfajta „szent háborúról”.⁹³ Ez azonban vélhetően egyfajta szekuláris, a propaganda saj-

⁹¹ A civilizált-babár dichotóm szembeállítás nem áll a sajtó egészére: „Az itt említett példák fontos állomásai annak az útnak, amit a *Nyugat* egy év alatt bejárt: a háborús lelkesedéstől, illetve a háború elfogadásától (kulturális mobilizáció) eljutott a demobilizáció artikulálásáig. A manicheáus látásmód, amely lehetővé tette a »civilizáció« szembeállítását a »barbársággal« – Franciaországgal vagy Angliával ellentétben, ahol elterjedt volt [...] –, alig jelentkezett a *Nyugatban*.” BALÁZS Eszter: Káprázattól az illúzióvesztésig: a háború jelentései a *Nyugatban*. (1914. augusztus–1915. augusztus). *Médiakutató*, 2010/tavasz. <https://goo.gl/t8Z134>

⁹² Vö. a fenti ábrát. <https://goo.gl/LmjB8J>

⁹³ A muszlimok tekintetében a dzsihad meghirdetése hatott mozgósítóan, ám ennek nem szabad túlbecsülni a hatását. Ld. „Bár Németország 1914-ben rövid háborúra készült, potenciális szövetségesei katonailag gyengék voltak, így létfontosságúvá vált, hogy földrajzilag minél jobban diverzifikálja a háborút. A császárra, illetve bizonyos politikai döntéshozókra is hatni tudó egyes körök úgy gondolták, hogy a szultán mint kalifa dzsihadra hívó szava végigsöpör majd az egész iszlám világon, és egy emberként láznak fel a muszlimok az antant gyarmatosítók ellen, döntően befolyásolva ezzel a háború menetét. A németek óriási reményeket tápláltak az antant hatalmak gyarmatain élő muszlimok iránt, és teljesen félreértelmezték, illetve felnagyították az oszmán kalifa befolyását és spirituális hatalmát.” CSORBA György: A dzsihad kihirdetése a Monarchiában az első világháború idején. *Aetas*, 32. évf., 2017/1. 69–70. <https://goo.gl/FLZXDS> „A németek valóban nagy nyomás alatt tartották az oszmán vezetést a háborúba történő mielőbbi belépés, illetve a dzsihad proklamálása ügyében. Nem véletlen,

tóban és egyéb lelkesesítő irodalomban szereplő megközelítése az „igaz ügyért” vívott háborúnak,⁹⁴ minthogy az illetékes keresztény egyházi feljebbvalóktól által jóváhagyott katonaimákban mi magunk nem találtunk hivatkozást sem „szent háború”-ra, s még kevésbé „keresztes háború”-ra. Mind a mai napig él azonban az első világháború ilyen értelmezése.⁹⁵

A keresztény katona azonban vélhetően nem talált nyugalmat a háború eféle beállításában, s a békére való hivatkozás, annak óhajta is meglehetősen gyenge elemnek bizonyult, különösen, hogy például Olaszországban a caporettoi borzalmas vereség után betiltották XV. Benedek békére felhívó imájának⁹⁶ terjesztését, mert az nem segítette a nacionalista patriotizmust a háborúban, s a béke szó használatát is betiltották a tábori lelkészeknek.⁹⁷ Problémának tűnt tehát, hogy miként lehet agresszió nélkül, a békére vágyva keresztényként ered-

hogy erre a szultán a háborúba való belépés előtt többször is ígéretet tett német diplomaták előtt.” Uo. 71. „Valójában komoly, az antant hatalmak hátszágában zavart keltő következménye nem lett a dzsihád meghirdetésének: néhány elszigetelt esettől eltekintve nem mobilizálta a gyarmati muszlim lakosságot, és nem történtek tömeges dezertálások sem. Koncepcionális tévedés volt az iszlám világ egységébe vetett hit, így hiába várták a németek, hogy adott esetben az akár több ezer kilométerre székelő kalifa szavára a gyarmati lakosság lerázza igáit. A muszlimok kétségkívül szimpatizáltak az oszmánokkal a világháború során, de minden muszlim nacionalista számára hamar nyilvánvalóvá vált, hogy legfőbb érdekük az, hogy minden nagyhatalomtól, így az oszmánoktól is függetlenek legyenek. A muszlimok többsége sem az Oszmán Birodalomban, sem pedig azon kívül nem érezte igazán magáénak ezt a háborút. Félték a háborús veszteségektől és károktól, így jobbnak látták kimaradni belőle. A muszlimok valójában sokkal gyakorlatiasabban viselkedtek, mint azt az európaiak gondolták. Az Oszmán Birodalomban kezdetben az ifjútörök politika és a háború ellenzőit is lelkesítette a dzsihád eszméje, német diplomáciai jelentések szerint azonban vidéken a török muszlimok közönyösek maradtak. Nem elhanyagolható szempont, hogy az ifjútörökök 1914-re lényegében névlegessé tették a szultán-kalifa személyét, így spirituális tekintélye is nyilvánvalóan megcsappant, vallási legitimitációja és szupremáciája megkérdőjeleződött. A dzsihád az I. világháborúban nem tudott túllépni a propaganda hangzatos jelszavain.” Uo. 76. „Fontos hangsúlyozni, hogy a Monarchia – szemben a németekkel – nem folytatott dzsihád-propagandát a határain kívül. A magyarországi, illetve a Monarchiában kihirdetett dzsihád elsősorban a bosznia-hercegovinai muszlim lakosság, illetve az ún. bosnyák ezredek megnyerését célozta.” Uo. 79.

⁹⁴ Vö. pl. „Ez a háború szent.” BALÁZS Béla: Párizs-e vagy Weimar? *Nyugat*, 1914/16–17. <https://goo.gl/FF4pyW>

⁹⁵ Philip JENKINS: *The Great and Holy War: How World War I Became a Religious Crusade*. New York, Harper Collins Publishers, 2014. <https://goo.gl/ihu4Za>

⁹⁶ XV. Benedek pápa békeimájának egyik, valószínűleg a frontokon osztogatott kisméretű verziója (Parma, Buffetti, 1915.) <https://goo.gl/crxLDJ>

⁹⁷ „Dopo la disfatta di Caporetto anche i santini e le cartine devozionali cambiarono rispetto al passato: la censura venne applicata con rigore in modo che venissero diffusi solamente immagini religiose dal valore chiaramente patriottico. La preghiera di Papa Benedetto XV fu considerata troppo pacifista e venne quindi vietata mentre i cappellani militari, durante le predicazioni, non potevano più usare la parola »Pace«. Ciononostante, questo tipo di materiale riuscì comunque ad arrivare nelle mani e sotto gli occhi dei soldati fino all’ultima battaglia della Grande Guerra.” *La religione in trincea*. <https://goo.gl/oyi3jv>

ményes háborút folytatni, csatákat nyerni? Ez nem csak gyakorlati problémákat vetetett fel, hanem bizonyára erkölcsi és elvi kérdéseket is.

A vallásos töltetű gondolati elemek ellentmondásos egybecsúszásának és meglehetősen kérdéses korabeli háborús konstellációjának érzékeltetéséhez említjük, hogy Dag Tessore a Yale Egyetem teológiaprofesszorát, Henry B. Knightot hivatkozza, aki az 1918-ban a Nagy Háború „keresztény” jellegét hangsúlyozandó egyenesen arra ösztönzött, hogy Krisztust „durva vászonból szőtt, olíva-zöld, vérrel és sárral szennyezett tunikában, kezében szuronyos puskával” képzeljük el.⁹⁸

6. Konklúzió gyanánt: a Nagy Háború rendkívüli kegyetlenségének talánya: a háborúba vezető modern politikafelfogás anatómiájáról

Mint látható volt, az első világháború olyan egészen különleges helyet foglal el nemcsak a háborúk történetében és nem is csak a politikatörténetben, hanem a civilizációtörténetben is, hogy nézetünk szerint a modern politika megértésének kulcsmomentuma. Éppen azért talány mind a mai napig az első háború kiváltó okainak és annak hihetetlenül agresszív lezajlásának módja, mert nem találja sok történész a megértést lehetővé tevő optikát. Egyszerűen sokan rossz oldalról közelítenek hozzá. Meglátásunk szerint az Annette Becker, Stéphane Audoin-Rouzeau szerzőpáros által írt, s korábban már hivatkozott *1914–1918, az újraírt háború* című munka szemléletmódja megfelelő kiinduláspontként szolgálhat, ezért mi is ezt vesszük alapul az elkövetkezendőkben.

Az értelmezési keret sokszor a többi modern háborúra alkalmazott szokott lenni, vagy esetleg a modernitás civilizációjáé, amelyet a humanizáció kiteljesedésével, s ezért az erőszak visszaszorulásával szoktak fémjelezni. Ezekből nem válik érthető e nagy világégésben megtapasztalt, a korábbi háborúkhoz mérten nagyságrenddel nagyobb *személyközi brutalitás*, amely látszólag a semmiből jött. Kizárólag akkor érthetjük meg ezen erőszak egészen páratlan jellegét, ha egyrészt a modern politikát Machiavelli nyomán mint erkölcsi korlátok nélküli hatalomra törő akaratot tekintjük, amely mindig csak erősödni és növekedni akar, másrésztől az ebből szükségképpen kifejlődő államok közötti háborút pedig mint az így értett politika „megváltozott eszközökkel való vitelét”, ahogy azt annak idején Clausewitz megfogalmazta. Azonban ez sem lesz elég ahhoz, hogy a modern politikafelfogásnak a Nagy Háborúba szükségképpen torkolló jellegét az igazi lényegében megérthessük. A pacifizmusnak erős bástyái voltak a századfordulón: hogyan lehetséges mégis, hogy tartalékosok tömegei, akik nem kaszárnyákból érkeztek a frontra, vagyis az otthonukból érkeztek oda, az apák, a férjek

⁹⁸ TESSORE i. m. 88. Az általa meghivatkozott munka: George STEWART – Henry B. KNIGHT: *The Practice of Friendship*. New York, 1918. 22–24.

és fiúk, akik családi asztalok mögül álltak fel mégis ilyen bestiálisan brutálisak legyenek a harcok első heteiben, a hadseregektől, nemzetektől függetlenül? A válasz erre csakis a háborúban kitejesedő modern politikafelfogás emberképéből indító, továbbá pszichológiai természetű lehet. Az egyéb magyarázatkísérletek nem bizonyultak sikeresnek. Úgy véljük, hogy további magyarázatelemekre van szükségünk, s ez a vallásos motivációk harcos érületi megjelenési formáiban, illetve a háborús propaganda erre épülő jellegében van. Továbbá még két, egymásból következő fontos elemet kell kiemelnünk: a *félelem* kollektív-agresszív megjelenési formáját, amely többirányú kifejeződési formáiban talán a világháború igazi kirobbantója, s mozgatórugója volt,⁹⁹ s amely akár *megelőző védelmi csapást* is indukálhat, s a háborúban való ölés elállatiasító ösztönöket felszabadító jellegét is, amely az ölés közben okoz bestiális örömet. Ez utóbbiakat a Nagy Háborúban részt vevő katonák pszichés önvédelmi mechanizmusok miatt nem ismerik el, s a legkritikábban lehet ezt kimondó történeti dokumentumokra bukanni. Ettől azonban ez még élő, s megélt valóság volt. Az első világháborús veteránoknak – legalábbis Franciaországban – egészen a közelmúltig meghatározó szerepe volt e háború történetírásában miután magukhoz ragadták a háború „hivatalos” történetíróitól az értelmezési keretek meghatározását azon az alapon, hogy ők ott voltak, s így tudják, hogy mi is történt ott valójában. Az általuk adott beszámolókból azonban a háború erőszaka alany nélküli, azaz elkövető nélküli általános jelenségként kerül leírásra, személytelenül. Márpedig egyrészt ritkán előkerülnek olyan ténybeszámolók, amelyek a borzalmat jóval realistábban írják le, mint a szokásos veterántudósítások, másrészt a háború okozta számos pszichés betegség azt engedte sejtetni, hogy komoly lelki elhárító mechanizmusok

⁹⁹ „Bizonyos szempontból a háború kitörésének kulcsfogalma alighanem a félelem. Németország félt a bekerítéstől, a kétfrontos harctól, utolsó szövetségesének elvesztésétől. A pánszlávizmus miatt a Monarchia létében érezte fenyegetve magát, míg Oroszország nagyhatalmi presztízsét féltette, ha nem védi meg Szerbiát. Az oroszok és franciák szintén kölcsönösen a másik fél támogatásának hiányától rettegetek, s Angliával együtt tartottak a német militarizmustól, a pán-germán törekvésektől, a Drang nach Ostentől és a világaluralmi tervektől. A tábornokok hasonlóan rettegetek a stratégiai előny elvesztésétől. Minden egyes nap késlekedés a mozgósításban 15–25 km terület feladását jelenti majd, hívta fel kormányára figyelmét a francia főparancsnok, Joseph Joffre. A Schlieffen-terv esetében a késlekedés még súlyosabb következménnyel járt, az egész elképzelés kudarcával fenyegetett. Tulajdonképpen nincs is jelentősége, hogy ezek a félelmek megalapozottak voltak-e vagy sem, mivel létezésüknél fogva befolyást gyakoroltak a döntéshozókra. Akár önbeteljesítő jóslatokká is válhattak, mind a német bekerítés, mind a militarizmus mítosza esetében. Így látja MacMillan is: »A félelem is nagy szerepet játszott a hatalmak egymáshoz való viszonyában«. Valamennyi ország félt legalább egyik szomszédja növekvő erejétől és befolyásától (Nagy Britannia pedig egy domináns erő megjelenésétől a kontinensen). Ugyanígy féltek saját népüktől, az erősödő szocialista mozgalmaktól, az etnikai nacionalizmustól stb. Különösen a németek és a Monarchia esetében észre lehet venni valamiféle fatalizmust is: jöjjön, aminek jönnie kell, inkább előbb, mint utóbb. Talán ez a sok félelem okozta azt is, hogy az addig jól működő »nagyhatalmi koncert« rendszere csődöt mondott 1914-ben.” BENCsik Péter: Az első világháború okairól. *Belvedere Meridionale*, 27. évf., 2015/4. 15. <https://goo.gl/9P2tMW>

kellett, hogy működjének a volt katonákban, mert valószínűleg nem tudták feldolgozni az ott átélt borzalmakat. De nem csak az elszenvetetteket, hanem az okozott agressziót, azaz az általuk elkövetett emberöléseket és kegyetlenkedéseket sem. Ezek ugyanis megtörténtek hiteles történeti dokumentumok és beszámolók szerint, mégpedig nemcsak a harcoló katonákkal szemben, hanem a sebesültekkel és a civilekkel szemben is, mégpedig korábban nem ismert, s nem tapasztalt brutalitással, embertelenséggel. Ezt nem tudták vélhetően feldolgozni a katonák pszichésen, de lelkiismeretükben sem. Honnét van tehát ez a hihetetlen ölési és kegyetlenkedési vágy az emberben? Mi szabadította ezt ki, s hogy-hogy nem tűnt ez el az emberből a keresztény évszázadok alatt, illetve a sokat hangoztatott civilizáció előrehaladtával? Milyen is voltaképpen azon ember reflektíve leírható politikai antropológiája, aki lehetővé tette, vagy egyenesen előidézte és kegyetlenül megharcolta, s egyben el is szenvedte az első világháborút, amely emberáldozatban, s pszichés sérültekben minden korábbi háborús borzalmat számokban és intenzitásban messze felülmúlt? Úgy véljük, hogy a fenti pszichológiai, társadalomlélektani okfejtések, leírtak talán választ adhatnak e kérdésekre. A vallásos elem szerepe és mibenléte azonban mindenképpen további elemzést igényel. A kereszténység történetében a meghatározott okból folytatott háborúk igazolásának is létezett egy nagyon régre visszanyúló hagyománya, azonban emellett mindvégig jelen volt a hamisítatlan krisztusi szeretet, kiengesztelődés, megbocsátás és béke teológiája is. Ez utóbbinak fáklyaként világító személyisége volt XV. Benedek pápa, azonban számos más katolikus egyházi vezető is ezt a hiteles evangéliumi gondolatiságot képviselte.¹⁰⁰

A szekuláris megítélés tekintetében úgy véljük, hogy az a legindokoltabb, ha a többszörösen érintett Andrássy Gyula gondolatait is idézzük az első világháború kitörésének okait és az elismerendő, vállalandó felelősséget illetően:

A háború alatt a két táborban egyaránt sokan a harc okát két kultúra mérkőzésére akarták visszavezetni. Mindegyik fél a maga kultúráját dicsőítette, s összeférhetetlennek tartotta a másik fél kultúrájával. Ezen betegesen elfogult, szűk látókörű felfogás is a háborús neurózisra vezethető vissza. [...] Ezzel szemben az egyszerű igazság az, hogy a kultúrák mérkőzésének nincs semmi köze a fegyveres harchoz. [...] Ha téves egyik vagy másik kultúra, a szellem, a meggyőzés fegyvereivel kell ellene küzdeni, nem pedig kézigránatokkal és bombavető léghajókkal. [...] Az egész világon lehető gyorsan vissza kell térni a közös vállvetett munkához, és meg kell erősíteni az emberi szolidaritás érzetét.¹⁰¹

Végző konklúzióként azt mondhatjuk, hogy míg a görög, a római és középkori *klasszikusok politikai gondolkodásában* főszabályként a *rossz dolognak te-*

¹⁰⁰ Vö. *La pace internazionale. I, La guerra moderna*, Róma, Edizioni Paoline, 1958. (Insegnamenti pontifici – 5) 81–82.

¹⁰¹ ANDRÁSSY Gyula: *Diplomácia és világháború*. Budapest, Göncöl-Primusz, 1990. (A Légrády Testvérek 1921-es kiadása alapján) 59–60.

kintett háború a béke létrehozatalára irányult, a modern korban még a béke is a háborút foglalta magába. A modern korban a béke a háború folytatása megváltozott eszközökkel – mondhatnánk Carl von Clausewitz gondolatisága nyomán. A kikényszerített béke ugyanis az ellenség fizikai legyőzésének végső aktusa, amely mindig magában hordozza a legyőzöttek részéről a katonai revans szándékát, reményét, s ez áll részben az első világháborút lezáró békére is. A második világháború annyira degenerált okból táplálkozott a náciizmus tekintetében, hogy annak egységes elutasítása és az azzal való küzdelem a kortárs európai kultúra egyik legfontosabb sarokkövét adja. Ennek megítélése tehát nem okoz problémát – annál inkább az első világháborúé! Ezért is szükséges a fentiek konzekvenciáit alaposan végiggondolni. Nemcsak a második, hanem az első világháborút kirobantó és azt tápláló politikakoncepciót és filozófiai antropológiát el szükséges utasítani ahhoz, hogy a rossz kormányzás emberellenes, kegyetlen verziójának veszélyét elkerülhessük. Ehhez az lenne szükséges, hogy a Machiavellitől származó teljes modern amorális, illetve erkölcstelen politika-koncepciót a magunk mögött hagyjuk, s hogy visszatérjünk a klasszikusok politikai gondolkodásmódjához, amely a politikai közösség morális értelemben vett közjavát keresi a jó kormányzáskor, – a legkiteljesedettebb, Szent Tamás-i verziójában – az ember életének és méltóságának teljes tiszteletben tartása mellett. Ehhez mindenekelőtt a béke politikafilozófiáját kell kidolgozni, s azt valóra váltani, mert anélkül nem létezhet a politikai közösségek valódi javát célzó jó kormányzás.

